

ТВОРЧИСТЬ В.А. РОМЕНЦЯ І РОСІЙСЬКА ПСИХОЛОГІЧНА ДУМКА*

Петро М'ЯСОЇД

Copyright © 2013

Володимир Андрійович Роменець досліджує історію світової психологічної думки і не обходить увагою жоден оригінальний погляд на природу, сутність та призначення психічного, перебуває з кожним із авторів у напруженому творчому діалозі: заглиблюється у сказане, переймається його ідеями, тлумачить, переосмислює і продовжує їх, ставить запитання і шукає на них відповідь. Можна упевнено сказати, що вчений спілкується із психологами усіх часів і народів, причому робить це не як відсторонений дослідник, а як автор теорії, котра дозволяє йому глибоко розуміти логіку кожного і знаходити їй місце у поступі психологічного пізнання. Він сам присутній у процесі, котрий досліджує, і саме тому досягає більшого, а якщо вже об'єктивно оцінювати його творчість, то виявимо набагато більше, ніж інші історики психології. Це стосується предмета, принципів, методів історико-психологічного дослідження, періодизації історії психології, форми, змісту та обсягу ним написаного.

Усе, що створено у психології В.А. Роменцем, є новим і величним. Увага до його творчості, яка спостерігається на 85-му році від дня його народження, зберігається і навіть посилюється [див 15a]. Дослідники вивчають ідеї В.А. Роменця, аналізують його теорію вчинку, визначають їй місце у світовому психологічному процесі, пропонують власне бачення проблем, котрі він вирішував, ставлять запитання, що залишаються нез'ясованими. Серед них чи не найголовніші: як саме створюється теорія вчинку? З чого розпочинає автор, від яких позицій відштовхується і як рухається далі його думка? Яку відстань проходить і чим завершує свою титанічну працю? Мовиться про логіку розгортання пристрасно діяльної думки непересічного психолога-мислителя.

В "Історії психології епохи Просвітництва" вченого є місце, дослівно відтворене в авторефераті докторської дисертації, яке дозволяє

розпочати пошуки відповіді на поставлені запитання: "Автор пропонованого циклу здійснив спробу, зберігаючи науковий характер дослідження, дати в руки тих, хто вивчає даний предмет, навчальні посібники з детальним викладом класичних джерел, проводячи певну, створену ним самим, теорію історико-психологічного процесу й спираючись при цьому переважно на ідеї С.Л. Рубінштейна про вчинковий осередок психічного і на теорію М.Г. Ярошевського про форми детермінізму" [22, с. 4; 67, с. 6]. Зауважимо, що порядок імен – логічний, якщо йти за текстами його праць, першим має бути М.Г. Ярошевський.

В.А. Роменець – історик і теоретик психології, історична і теоретична лінії його творчості щільно переплітаються, одна переходить в іншу і вже по-іншому продовжується, та все ж це різні лінії і, відповідно, різні аспекти багатопланової теорії вчинку вченого [12; 13]. Як історик психології, він перебуває у творчому діалозі із М.Г. Ярошевським, як теоретик – із С.Л. Рубінштейном. Творчість вченого не випадково привертає увагу російських дослідників історико-психологічного процесу [2; 3; 4; 5; 32; 44; 45; 46; 48; 54], її живить російська психологічна думка.

У цій роботі досліджується зміст творчого діалогу В.А. Роменця із М.Г. Ярошевським і С.Л. Рубінштейном, виокремлюється місце діалогу в становленні творчості В.А. Роменця, визначається шлях пройдений ним після діалогу, характеризуються спроби порівняння теорії В.А. Роменця із теоретичними лініями С.Л. Рубінштейна і О.М. Леонт'єва, висвітлюються позиції метатеоретичного аналізу у психології.

В.А. РОМЕНЕЦЬ І М.Г. ЯРОШЕВСЬКИЙ: ТЕОРІЯ ІСТОРІЇ ВСЕСВІТНЬОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Розпочинаючи виклад історії психології, В.А. Роменець знаходить, що на тлі відомих йому

* Відредагована й доповнена розділом стаття зі збірника [15a]. Матеріали статті використані в роботах [64a; 64б].

праць Р.В. Ландіна, Г. Мерфі, М.С. Роговіна, П. Фресса яскраво вирізняється “Історія психології” М.Г. Ярошевського [18, с. 29–38]. Завершуючи, серед широкого кола істориків, позиції котрих аналізує, – С.Л. Рубінштейна, Л.С. Виготського, Г.С. Костюка, Г. Мерфі, Е. Борінга, Р. Вотсона, Р. Вудвортса, М. Маркса, П. Капретти, А.В. Петровського, М.С. Роговіна, А. Робєка і Т. К’єрнана, Д. Клейна, Ю. П’єтера, В. Шевчука, А.О. Смирнова, Е. Сютіча і М. Віча, М. Вертгеймера, Р. Ландіна, А.М. Ждан, М. Ганга, Ф. Паро і М. Мішеля, – знову виокремлює ідеї М.Г. Ярошевського, відзначаючи чіткість його підходу до побудови логічного осередку становлення психологічних знань [26, с. 895–964].

Якщо скористатися поняттям “опонентного кола”, яке вводить у психологію наукової творчості М.Г. Ярошевський [80], то саме йому належить перше місце в опонуванні В.А. Роменцю як історика психології. За Ярошевським, психологія, як будь-яка інша наука, розвивається у системі взаємодії соціальних, предметно-логічних та особистісно-психологічних чинників. Перші є рушійною силою наукового пізнання і вказують на те, що наукові проблеми, ідеї, теорії не є спонтанним продуктом індивідуального розуму, а зароджуються і перетворюються під впливом суспільно-історичної практики, матеріальних потреб суспільства. Наука – об’єктивний, соціально зумовлений, процес набування психологічних знань – його складова. У цьому зв’язку виникають історичні форми психологічного пояснення – передмеханістична, механістична, біологічна, біопсихічна, соціопсихічна. Психологи, зазвичай того не усвідомлюючи, перебувають під впливом принципів пояснення, які застосовуються в дисциплінах, що виходять на передній край пізнання дійсності і відтворюють їх у процесі своїх теоретичних побудов. Спільною ознакою, починаючи з другої форми, є *принцип детермінізму*. Наукове знання тим і відрізняється від ненаукового, що шукає причини досліджуваних явищ. Одна форма детермінізму змінює іншу, явище включається в дедалі ширшу систему зв’язків матеріального світу і відкриває свої властивості. Як і наукове загалом, психологічне пізнання здійснюється закономірним чином.

Принцип детермінізму вводить у психологію С.Л. Рубінштейн [70]. Тому, коли В.А. Роменець говорить, що відштовхується від ідей С.Л. Рубінштейна, а М.Г. Ярошевський як учень С.Л. Рубінштейна не го-

ворить, проте відштовхується від тези, що психологічне пізнання має свій принцип доповнюваності [11; 12; 59; 64]. Отож Ярошевський переходить від аналізу того, що відбувається упродовж історії психології, до пошуку відповіді на запитання, чому відбувається саме так, а не інакше. Порівняно із попередниками, це якісно інший – логічний – рівень аналізу. Історико-психологічне дослідження отримує підставу і розгортається у площині тепер уже надіндивідуальних форм психологічного пояснення. Це революційний крок. У творчості В.А. Роменця він знаходить своєрідне, пов’язане з прикметними особливостями психологічного пізнання, продовження.

Історик психології по-своєму дивиться на предмет дослідження, бачить інші, ніж попередники, лінії розвитку, по-своєму оцінює внески в історію, ставить запитання, які розв’язує у властивій його мисленню системі координат. Навіть коли має вчителя і рухається у визначеному ним напрямку, якщо не уточнює, то опонує його теорії. Будь-який крок у психології робиться з огляду на пройдені віхи творчості, головню шляхом творчого діалогу автора з тими, хто торує ту ж саму дорогу. Утворюється низка взаємопов’язаних теорій, що має свій, визначений змістом діалогу, принцип доповнюваності. Діалог – механізм цього процесу і свідчення єдності історичного, логічного і власне психологічного у психологічному пізнанні [11; 12; 64].

Жоден крок у психології не буває остаточним, передовсім тому, що несе на собі печать людської індивідуальності. А це і масштаб особистості, і характер, світогляд, здібності... Звідси – рівень дослідження. Сучасні історики психології продовжують шукати відповідь на запитання “хто і що сказав?”, а свої пошуки виправдовують тим, що розмаїття позицій “не створює “проблеми”, а, навпаки, робить історію психології надзвичайно цікавою. Із різних історій ми можемо робити різні висновки, порівнювати їх і дискутувати” [76, с. 7]. Насправді проблема є, і велика. Якщо історія психології рухається, як заманеться, то що тут цікавого? Як можна порівнювати щось, не маючи підстав для порівняння? З огляду на попередній, а також нинішній стан історико-психологічних досліджень, творчість М.Г. Ярошевського і В.А. Роменця – непересічне явище.

Одне із вирішень проблеми логічних підстав поступу психологічного пізнання пропонує американський історик психології Е.Д. Борінг [83]. Обґрунтовується думка, що розвиток

психології відбувається у щільному зв'язку з філософією, а починаючи з XIX століття – і з фізіологією. Сходження цих двох ліній розвитку спостерігається у працях німецьких дослідників, найвиразніше – у В. Вундта, котрий у 1879 році створює першу в світі психологічну лабораторію. Саме ця дата є точкою відліку психології як самостійної науки. Її становлення визначається не особистістю вченого, а “контекстом”, “інтелектуальним кліматом”, “соціокультурною атмосферою” або, за І.В. Гете, “духом часу” (нім. – *Zeitgeist*). Отже, історія психології – об'єктивний процес, зумовлений незалежними від вченого чинниками.

Неважко побачити: М.Г. Ярошевський відштовхується від ідей Е.Б. Борінга, й саме тому створює оригінальну теорію історії психології. Напевно, кожен вагомий внесок у психологічне пізнання зароджується у глибинах цього процесу й несе у собі його тенденції. Відтак проводиться лінія вододілу між детерміністичними та індетерміністичними формами психологічного пояснення, перші відносяться до матеріалістичного напрямку психології і кваліфікуються як наукові, другі – до ідеалістичного і кваліфікуються як ненаукові. Між ними точиться непримиренна боротьба, та під впливом досягнень природознавства, з одного боку, і соціології, вершиною якої стає марксизм, з іншого – перемагає детерміністична, наукова психологія. Природа психічного вимагає діалогу природознавчої думки і соціологічної, коли цього не відбувається, заявляє про себе явище редукціонізму. Поступ психології припиняється і відновлюється лише тоді, коли це явище долається.

М.Г. Ярошевський позитивно оцінює борінгівську ідею “духу часу”, проте вважає її перебільшеною. Дух часу так чи інакше проявляється у психологічному пізнанні, тому перебільшень немає. Його власна теорія ним наскрізь пройнята. Матеріалізм протиставляється ідеалізму, радянська психологія – західній, успіхи першої пов'язуються із продуктивним діалогом між біологічною і соціологічною думкою, другій закидається домінування біологічного, або ж соціологічного детермінізму. Питання про взаємодію між гілками психології, що розділені “залізною завісою”, навіть не ставиться (див. [77; 78]). Теорія М.Г. Ярошевського утримує в собі ідею конфронтації соціалізму і капіталізму.

Історик психології живе в умовах певної форми організації суспільного життя і відпові-

дає на її запити та очікування. В.А. Роме-нець так само розпочинає виклад історії психології із протиставлення матеріалістичних та ідеалістичних позицій і “марксистсько-ленінських принципів історико-психологічного дослідження”. Ідеологія, функцію якої виконує марксизм, є духом конкретного історичного часу і визначає норми психологічного пізнання. Якби М.Г. Ярошевський і В.А. Роме-нець цих норм не дотримувалися, їхні праці залишилися б у шухляді. Кожен віддає данину ідеології тоталітарної держави і рухається далі, але, вочевидь, по-різному до цього ставиться.

Після розпаду СРСР та краху ідеології цієї держави М.Г. Ярошевський, у співавторстві із А.В. Петровським (обидва – провідні психологи СРСР!), заявляє: психологічна наука напрочуд легко порвала з марксизмом, учені просто подолали “начотницькі штампи” та “чергові кліше”, що “мали значення ритуального захисту від цензурного контролю. Коли потреба у такій підстраховці відпала, подібні цитати і посилання виявилися зайвими” [65, с. 275–276]. Це очевидне спрощення. С.Л. Рубінштейн залишається психологом-марксистом навіть тоді, коли проводить “лінію виходу за межі марксизму” [9; 62]. У М.Г. Ярошевського марксизм від початку присутній у його теорії, а тому, разом із запереченням цієї обставини, йому варто було б заперечувати і саму теорію. Відрікається від свого минулого той, хто абсолютизує історично мінливі форми часу. Психологічне – реальний актуалізаційний чинник психологічного пізнання.

Зовсім по-іншому оцінює своє минуле В.А. Роме-нець: “Історик науки мусив володіти хистом “танцювати в решеті” і не ступати в дірку, як це робили герої Дж. Свіфта, або ж бути, за висловом Ніцше, спритним канатоходцем: будь-яке збочення ліворуч чи праворуч – смертельно небезпечне” [23, с. 6]. Й у іншому місці: “З'явилася можливість звернутися до таких джерел психологічних знань, які раніше були недоступними для наукового дослідження, або перекривались ідеологічною кон'юнктурою. Автор іноді вважав за краще не викладати зовсім тих учень, які треба було обов'язково піддавати “нищівній критиці”. І все ж того викладу історії всесвітньої психології, який було репрезентовано у книзі 1978 року, автор не має підстав соромитися” [Там само, с. 5].

Поряд із чинниками розвитку психології, М.Г. Ярошевський виокремлює категорійні структури психологічного мислення. Перші ха-

рактизують мінливе у розвитку науки, другі – її “інваріантне ядро”. Це так само породження об’єктивного, незалежного від вченого, процесу і водночас “своєрідний “кришталік”, від якого залежить бачення конкретних проблем і явищ, і той “кристал”, через який світ психічного відкривається науковій свідомості в іншому світлі, аніж свідомості побутової, естетичній чи релігійній” [77, с. 14]. Далі науковець висвітлює процес становлення виокремлених ним категорій психології – “образ”, “мотив”, “дія”, “спілкування” (“міжособистісні стосунки”), “особистість”; відзначає, що у поєднанні з пояснювальними принципами (детермінізму, системності і розвитку) вони утворюють логічну структуру цієї дисципліни; стверджує, що кожна значна школа психології центрується довкола якоїсь категорії; що системи психологічних знань у такий спосіб виявляють свій історичний зміст. Попри те, що психологічне мислення розв’язує різні проблеми, усе ж підпорядковується “надсвідомому” категорійному чиннику. Особистісно-психологічні чинники самостійного значення не мають. “Кожна створювана логікою розвитку науки ситуація виникає об’єктивно під тиском соціальних потреб, реалізація яких передбачає психологічну готовність суб’єкта пізнання нею оволодіти” [Там само, с. 24]. Якщо суб’єкт це зробити не готовий, то залишається у полоні старих схем мислення.

М.Г. Ярошевський говорить про те, що кожна наступна форма детерміністичного пояснення долучає психічне до ширшої, стосовно попередньої, системи зв’язків матеріального світу; що формування категорій психології відкриває нові горизонти упредметнення психології; що розширення пояснювальних можливостей останньої демонструють зрушення у способах здолання її традиційних проблем – психофізичної та психофізіологічної; що психічне отримує все нові характеристики, однак жодна категорія в цілому його не охоплює, тому психологічне пізнання триває безперервно. Свій підхід учений називає “прочитанням під певним кутом зору” й, завершуючи “Історію психології”, висловлює сподівання, що інші прочитання також дадуть змогу з’ясувати “від століття до століття актуалізовані механізми наукового прогресу” [Там само, с. 555].

Прочитати під певним кутом зору означає перш за все прочитати по-іншому; “механізми наукового прогресу” – продукт індивідуального мислення; новий крок у психології якщо не заперечує, то уточнює попередній. Саме так

і відбувається: М.Г. Ярошевський започатковує традицію історичного аналізу у психології, котра знаходить прибічників [43; 55; 56], однак на зміну одній традиції неминуче приходиться інша. В історико-логічному плані це продовження, у психологічному – заперечення попередньої. Так, А.М. Ждан [45] високо оцінює внесок М.Г. Ярошевського в історико-психологічну теорію, однак не вважає його категорійний аналіз надійним інструментом. В.О. Кольцова після позитивної оцінки заявляє: “Нам видається, що зведення предмета психології в дусі сцієнтистських традицій лише до дослідження розвитку наукового знання про психіку, обмежує предмет історії психології, метою якого є реконструкція реальної динаміки психологічного пізнання, наявного у різних формах і на різних етапах його історичної еволюції” [49, с. 136]. Що ж до прибічників традиції, то часто вони всього-на-всього лише декларують приналежність до неї, насправді ж тлумачать її по-своєму (див. [7; 9; 62; 64]). Скажімо, про Е.Д. Борінга, попередника М.Г. Ярошевського, норвезький дослідник П. Саугстад висловлюється так: “Як творець історії психології Борінг залишався непорушним авторитетом упродовж майже 50 років. Таким чином той, хто пише історію науки, формує і саме наукове знання” [73, с. 14]. Іншими словами, історик психології не відтворює, а конструює предмет свого дослідження, засвідчуючи свою присутність у цьому процесі.

Для В.А. Роменця М.Г. Ярошевський – “один із найвизначніших сучасних істориків психології” [26, с. 41]. Він наслідує його і виходить на власний шлях конструювання предмета дослідження. Для цього переосмислює ідеї попередника: історія психології не розподіляється на “донауковий” і “науковий” етапи, а охоплює увесь культурно-історичний досвід людства; науковим у психології є будь-яке, а не тільки детерміністичне, пояснення, що залишає свій слід в історії пізнання людиною світу і самої себе; історія психології не зводиться до становлення категорій психологічного мислення і має власний предмет – історико-логічний рух-поступ людського самопізнання; психологія покликана вивчати призначення психічного у житті людини і взаємовідношення людини зі світом, її центральна проблема – проблема людини. Принцип детермінізму продуктивний в аспекті пошуку логічного осередку, рушійних сил і періодизації історико-психологічного процесу, але не дозволяє вийти на рівень психологічної системи,

яка йому не відповідає. Потрібен логічний осередок, який би утримував у собі історичний поступ психологічного пізнання в цілому.

У статті 1965 року [16], у зв'язку з аналізом проблеми детермінізму, В.А. Роменець висловлює *ідею вчинку*, далі розгортає її у “Психології творчості” [17], застосовує у своєму першому історико-психологічному дослідженні [18], пізніше говорить, що “ця ідея імпліцитно міститься у всесвітній психології, в її історичному русі” [22, с. 4]. Це – провідна ідея творчості вченого, що послідовно розгортається упродовж усіх його досліджень, поглиблюється, досягає рівня теорії вчинку. Говорячи його словами, “відбувається рух за принципом *кільця* (повернення до вихідних позицій) або *спіралі* (повернення, але разом із тим певне збагачення принципами і фактичним матеріалом)” [26, с. 826]. Кожен виток спіралі – диференціація з наступною інтеграцією змісту теорії вчинку.

Логічний вузол діалогу із М.Г. Ярошевським тут такий: “Ярошевський не ставить питання про характер *цілісної сукупності визначень психічного*, чим воно є у собі. Психологічні категорії, встановлені ним, походять насправді зі *структури вчинку* і мають у ньому свій природний і логічний осередок” [18, с. 414]. Категорія *образу* повинна поступитися місцем поняттю про ситуацію як про першовизначення вчинку, категорія мотиву – про мотивацію як про його друге визначення, категорія *дії* – про вчинкову дію як про третє визначення. Категорії *міжособистісних стосунків* та *особистості* уточнюють суспільну природу і глибоко індивідуалізований характер учинку. “Категорійний і принциповий підходи є атрибутами *осередку*, який не зводиться до них, а є у відношенні до них синтетичним утворенням. Це *живий осередок*, який повністю включає в себе всі сторони психічного, так що поза ним нічого не залишається. *Вчинок як осередок психологічної системи є суперечливою єдністю, із збереженням своєрідностей, усіх сторін, визначень психічного*” [Там само, с. 415].

Ідея вчинку стає п р и н ц и п о м історико-психологічного дослідження, поєднується з культурологічним підходом у витлумаченні історії психології, психології як науки, психології людини, а також принципом взаємної творчої доповнюваності матеріального та ідеального у розумінні людського ества, що взаємозалежно утворюють підвалини теорії вчинку В.А. Роменця [13]. Культура характеризується

як поступ людини у часі і просторі історичного буття, що позначений матеріальними та ідеальними здобутками на шляху пізнання нею світу, самої себе і свого місця у повсякденні. Це поступ-розвиток – від епохи до епохи – психології людини, у лоні якого історія психології відображає історичну психологію людства. Причому цей поступ відбувається за *вчинковим принципом*. Наука – одна із форм культури, отожд психологія людини і психологія як наука – взаємозалежні культурно-історичні феномени вчинкового характеру і змісту. Проте прочитання історії психології М.Г. Ярошевським презентує зовсім інше бачення її генези.

В.А. Роменець знаходить історію і логіку психологічного пізнання у продуктах матеріальної і духовної культури людства і тлумачить її як історію і логіку людського самопізнання. Це означає, що психологія як наука вивчає психологію людини, перебуваючи з нею в одному історичному часопросторі, підпорядковуючись одному і тому ж – вчинковому принципу. Перша є вторинною стосовно другої, хоча й містить тенденцію до випередження, яка висвітлює призначення психології у житті людини. Остання ідея належать до “пізнього” етапу творчості В.А. Роменця, однак, говорячи його словами, її “імпліцитно утримує” вже початок руху його думки.

Як історичний факт і культурний феномен постає абсолютно інша “Історія психології”. Психологія тут є історичною психологією людства, історія психологія – історією всесвітньої психології. І та, й інша відбуваються за логікою формування вчинку: розпочинаються в ситуації, продовжуються як мотивація, розгортаються як дія, завершуються післядією, котра створює нову ситуацію... Вчинок, а відтак людське самопізнання і процес психологічного пізнання здійснюються “за принципом кільця”, перманентно. Щоразу В.А. Роменець говорить про людину історичну. Вчинок у його творчості є історико-логічною категорією. Онтогенетичні аспекти становлення людини ним якщо і розглядаються, то через формат історико-логічного, себто як загальне в індивідуальному.

Чи не найважливіша позиція формулюється так: “Вчинок витлумачено як спосіб самодетермінації в людській поведінці на основі самопізнання і самостворення з формуванням смислу життя як психологічної проблеми” [22, с. 4; 67, с. 6]. Опонуючи М.Г. Ярошевському, а також С.Л. Рубінштейну (див. далі), В.А. Роменець стверджує: детермінація психічного здійснюється у вчинку, котрий утримує нама-

гання людини збагнути саму себе, смисл свого існування у світі. На підставі вчинкового принципу створюється оригінальна періодизація, що охоплює діалектичний характер людського самопізнання: на початку людина відчужується від самої себе (ситуація), потім повертається до себе лицем (мотивація), пізнає себе через власну активність (дія) та її наслідки (післядія). У підсумку історія психології отримує діалектичну логіку вчинкового формату мислєдїяльності науковця.

Відтворений у своєму історичному розвитку і взятий як категорія, вчинок є опосередковувачим моментом відношення “людина – світ”, аналіз відповідної психічної реальності супроводжується все новими “синтезами” – змістовними логічними конструкціями [13]. Водночас виокремлюються рівні становлення психологічних знань – ситуаційний, мотиваційний, дійовий, післядійовий або рефлексивний. Перший – міфологічна і філософська психологія (початок), другий – філософська (продовження), третій – наукова, четвертий – сцієнтизм у психології та його подолання. В авторському виконанні психології кожної епохи присвячується окремий том. Висвітлюється “історичний дух” і “норов” епохи, ідеї, представлені темами фольклору, живопису, музики, скульптури, архітектури, художньої літератури, релігії, права, політики, ідеології, філософії... Це стосується пульсацій думки Заходу і Сходу, ідеалістичної і матеріалістичної. Психологія останніх століть – це також ідеї, які утілює наука, техніка, спосіб виробництва, великі історичні події... Охоплюються всі відомі форми культури як поступу людини у часі і просторі свого буття, позначеного здобутками, через які вона пізнає світ і саму себе. У цьому мегазмістовленні творчість В.А. Роменця не має собі рівних, її фактично ні з чим порівнювати, залишається лише захоплюватися її масштабністю та оригінальністю.

Критично оцінюються головні напрями наукової психології. Сцієнтизм “нехтує духовним сенсом людського існування, іманентним самодостатнім характером психіки” [23, с. 597]. Йому опонує гуманістична психологія, але це “психологія Мюнхгаузена, що сам себе піднімає за волосся” [26, с. 826]. Людина відокремлюється від буття, від власного поступу, від самої себе. Категорія дії, яка розробляється починаючи із XIX століття, виявляє лише інструментальне значення психічного, його адаптивну функцію, “власне ж багатство” психічного залишається закритим.

Психологія заходить у “глухий кут, з якого один вихід – повертатися назад” [Там само, с. 261], що означає побачити в минушому триваюче й, отже, таким чином повернутися до себе. “Блудний син повертається до свого батька” [Там само, с. 49]. Після виконання дії приходить післядія. “Дію завершено, але вчинок ще не завершується” [Там само, с. 51].

Людина осмислює і переосмислює зроблене, цим входить у нову ситуацію, остання породжує мотивацію та дію, на часі – післядія, за якою новий виток спіралі історії всесвітньої психології й утвердження психологічного мислення. Останнє робить черговий “виток”: історія всесвітньої психології стає культурно-історичною психологією людства. Культурологічно зорієнтоване психологічне дослідження перетворюється на психокультурно-історичне. М.Г. Ярошевський також не стоїть на місці, й після теорії історії психології переходить до побудови теорії наукової творчості. Натомість В.А. Роменець не звертає з обраного шляху.

Начебто цим самим шляхом прямує й Л.С. Виготський, адже створює культурно-історичну теорію [42], що близька до розуміння В.А. Роменцем психіки як культурно-історичного феномена, моністичним поясненням її природи, але не суттю. “Саму культурологічну концепцію психології слід бачити не стільки в інструментальній функції знака (у створенні знака й полягає культурно-історична діяльність людини), скільки в культурно-історичній функції післядії, чим робиться завершальний акцент у формуванні психічних феноменів і розкривається дійсне багатство людських духовних сил. Післядія постає також феноменом історичної психології” [23, с. 600]. У В.А. Роменця абсолютно інша, пов’язана з розумінням психіки як культурного, а не “натурального” феномена, та ідеєю післядії, версія культурно-історичної психології. М.Г. Ярошевський констатує: Л.С. Виготський “справді заклав підвалини пояснення розвитку психіки чинниками культури (спочатку знаковими системами, потім перетворенням значень в онтогенезі). Однак це не надало його концепції сенсу спеціального аналізу розвитку психіки у різні історичні періоди” [82, с. 144]. Насправді через десятиліття культурно-історичну теорію своєю титанічною працею створює В.А. Роменець.

Принцип дії домінує, але ж дія може бути злочином, може здійснюватися під примусом традиції, або вчинятися за звичкою. Лише принцип післядії відкриває царину людського духу. Після того як учинок здійснено, людина

мусить пережити й осмислити свою реакцію на нього. Настає усвідомлення вчинку, народжується його “совість”, виробляється нове настановлення: “Післядія як совість вимагає самопокарання людини, й тільки у цьому випадку вона постає у всій завершеності свого вчинку” [23, с. 599]. Ідею самопокарання містить грецька міфологія, творчість О.С. Пушкіна, Ф.М. Достоєвського, Лесі Українки. Принцип післядії виявляє свою культурно-історичну місію: нагадує людині про зроблене і не зроблене, за скоєне і згаяне, вказує на хибність шляху, яким та рухається, про кару, на яку вона заслуговує. “Історія психології стає феноменом історичної психології. Психологія визначається історією і визначає саму історію” [26, с. 69].

Теорія історії всесвітньої психології стає теорією історичної психології, предметом якої є психологічні, власне людські чинники. Про це Володимир Андрійович пише вже в “Історії психології епохи Відродження”. Середньовіччя позаду, митці і вчені нової епохи відкривають скарби античності, усвідомлюють велич людини, підносять її на високий п’єдестал. Начебто гуманізм, насправді ж – повна йому протилежність. Щоб бути великим, потрібні маленькі; підноситься той, хто нехтує самотністю іншого; той, хто трапляється на шляху і не поступається – знищується. Психологія Відродження така ж трагічна, як і психологія будь-якої іншої епохи. Історією править людина, ім’я якої Великий Інквізитор. Це – “тема давнього походження, утілена у різних формах мистецтва, літератури, а також філософії, психології (В. Шекспір, Б. Спіноза, Ф. Міллер, Ф. Достоєвський, В. Соловйов, В. Розанов, М. Бердяєв, З. Фройд, Е. Фромм). Великий Інквізитор уособлює тенденцію панування одних людей над іншими, зводячи їх до рівня автоматизованих конформістів. Позбавляючи навколишніх неповторного творчого вираження, уніфікуючи їх, Великий Інквізитор позбавляє себе значного змісту, властивого цим пригніченим індивідам. Статуя “Переможець” Мікеланджело лаконічно і яскраво виражає цю суперечність соціального та історичного буття людини” [66, с. 184].

Русійні сили поведінки людини вбачаються у мотивації, насправді ж вона вкорінена у способі буття особи. Щоб це зрозуміти і вийти на шлях усвідомленого самопізнання і самотворення потрібна велика подія. Хтось мусить пожертвувати собою, інакше подія пройде непоміченою. Має відбутися катарсис, потім екстаз, екстатичне поєднання людини з

буттям. Історична психологія народжує образ Ісуса Христа. Це “Суб’єкт-Бог”, котрий уособлює собою світ, переступає межі людських можливостей, у Його образі індивідуальне знаходить себе у вселюдському, озброюється “Словом Божим” – усвідомленням свого призначення у світі, та “Божим Законом” – законом моралі. Відтепер кожен несе свій хрест. Інваріанти “несіння Христа” І. Босх осмислює як “історичні типи людей”: хтось вірить – хтось прикидається; хтось співчуває – хтось утішається; хтось міркує – хтось марнославить; хтось віддає – хтось бере; хтось творить – хтось пристосовується... Катарсис здійснюється на тлі людської нездійсненності. Історія нічому не вчить, “можна говорити про абсурд історичної поведінки людини” [23, с. 12].

Боротьба матеріалізму та ідеалізму, під знаком якої проходять ХІХ і ХХ століття, засвідчує перевагу матеріального. До того ж людина “втрачає велику здатність до рефлексії”, переходить до технічного способу буття, задовольняє свої потреби, гвалтуючи Природу і “гинучи разом із нею”. А війни, голодомори... – це шлях “самознищення”. Матеріальне перемагає, та життя не покращується, суспільні ідеології закликають з оптимізмом дивитися в майбутнє, а насправді виконують роботу Великого Інквізитора: погрожують наявним, вихолощують вселюдське, манять примарним. Сподівання покладаються на історичну психологію, котра “породжує новий образ психології і через цей останній себе усвідомлює. Це відбувається головню на підґрунті усвідомлення основного *смыслу* особистісного і *суспільного* буття людини, яке виступає насамперед як *людська гідність*” [26, с. 60]. Відтак теорія історичної психології стає теорією психології людського переображення. На часі – новий крок за вчинковим принципом триваючого процесу. Якщо ХХ століття – це післядія, то ХХІ – знову ситуація, початок нового витка історичної спіралі, отож і нова психологія, якій належить розповісти людині про гідність.

Діалог із М.Г. Ярошевським начебто далеко позаду. Однак перша й остання точка відліку дороги, яку відтоді проходить В.А. Роменець, одна й та ж – ідея вчинку. Значення діалогу – непересічне не лише в науковому вимірі, а й культурологічному.

В.А. РОМЕНЕЦЬ І С.Л. РУБІНШТЕЙН: ТЕОРІЯ ВЧИНКУ

Л.С. Виготський, маючи на увазі “клітинку” економічної теорії К. Маркса, функцію якої

виконує категорія *товару*, пише: “Хто б розгадав клітинку психології – механізм однієї реакції, знайшов би ключ до всієї психології” [41, с. 407]. Після реакції буде знак, значення, переживання..., але теорія вченого, котрий рано пішов із життя, залишається незавершеною [81]. Пошуки “клітинки” умова – умова побудови теорії психології. Стає очевидним: С.Л. Рубінштейн продовжує розпочате Л.С. Виготським, В.А. Роменець – С.Л. Рубінштейном. Психологія має свій *принцип доповнюваності*, діалог – його механізм.

В авторефераті докторської дисертації В.А. Роменець не випадково першим називає С.Л. Рубінштейна. Пізніше зазначає, що він “розвивав у ХХ столітті аналогічні ідеї на ниві психології, і прийшов, зрештою, до ідеї “всередині-буття” і до дії-вчинку як центрального логічного осереддя психологічної системи” [23, с. 530]. Але ж ідея “всередині-буття” належить до останнього, п'ятого періоду творчості С.Л. Рубінштейна, а ідея “дії-вчинку” – до другого [13]. В.А. Роменець поєднує віддалені у часі ці дві ідеї С.Л. Рубінштейна, і робить це тому, що відтворює власний шлях. Діалог актуалізується в інтерпретації ідей попередника, підпорядкованій логіці ідей ініціатора діалогу [63].

В “Основах загальної психології” Сергій Леонідович характеризує вчинок то як усвідомлювану дію, то як моральний акт; а то як складову “клітинку” психології [69, т. 1, с. 28, 38, 102, 193, 199; т. 2, с. 9–11]. Остання не вважається сталою: “Відмінності психіки на різних ступенях розвитку знаходять собі відображення й у відмінності відповідної “клітинки”. <...> Наша відповідь, яка обстоє дію як акт – у людини завжди свідомий і дієвий, відображає наше розуміння людської особистості” [Там само, т. 1, с. 193]. Змінюється предмет аналізу – стає іншою “клітинка”. У “Бутті і свідомості” – це “цілісний акт відображення об'єкта суб'єктом” [70, с. 236], в “Людині і світі” [71] про “клітинку” вже не йдеться.

Л.І. Анциферова рубінштейнівську ідею “клітинки”, яку називає одиницею, коментує так: “Виділення такої одиниці завжди перебувало у центрі теоретичної роботи психологів різних напрямів, і за вибраною ними одиницею можна було висновувати про сутність теорії, що ними розвивалася” [38, с. 61]. Виникає питання: як можна судити про теорію С.Л. Рубінштейна за одиницею, якщо вона не є сталою і, зрештою, зникає? Якщо розуміти одиницю

так, як Л.С. Виготський і С.Л. Рубінштейн, то до них можна додати лише В.А. Роменця. Пошуки одиниці психології – опрацювання моністичного принципу розв'язання основної проблеми цієї дисципліни, логічним вираженням якої є відношення “внутрішнє – зовнішнє” [59]. Разом зі зміною принципу відбувається радикальна зміна теоретизувань у психології [11]. З огляду на це, Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, В.А. Роменець – це психологи-революціонери.

На відміну від С.Л. Рубінштейна, В.А. Роменець не відступає від ідеї вчинку як “клітинки” системи психології. Ідея стає теорією, психологія отримує категорію, що охоплює предмет цієї дисципліни. В “Основах психології”, де сама назва передбачає, що книжка покликана розширити межі “Основ загальної психології”, відзначається, що С.Л. Рубінштейн або розводить поняття “дія” і “вчинок”, або майже їх ототожнює: “Насправді будь-яка дія підноситься до вчинку тим більше, чим гострішою стає її внутрішня динаміка, суперечність її структури. <...> Дія – це згорнутий, або ще нерозвинений учинок” [33, с. 180]. Як розгорнута у часі і просторі дія-вчинок охоплює ситуаційний, мотиваційний, дійовий і післядійовий компоненти. Ситуація вказує на залежність вчинку від обставин життя людини; мотивація – на її здатність здійснювати вибір, підноситися над ситуацією, перетворювати, головню через ідеалізацію, незалежне на залежне; дія передбачає встановлення відношення між метою та засобами, є реалізацію сутнісних сил людини; післядія уможливорює рефлексію над здійсненим і початок нового вчинку.

Динаміка складових вчинку висвітлює триваючу практику людського самопізнання, історичне становлення психічного, історичний поступ психології та системи цієї дисципліни. “У вчинкові водночас розкривається вся психіка людини” [23, с. 535]. “Всі проблеми теорії та історії психології зосереджуються в єдиному – вчинковому – принципі. <...> У такому разі він виступає універсальною категорією, і з нього слід починати і ним слід завершувати *систему психології*” [26, с. 898, 150]. Учинок розуміється як одиниця культурно-історичного поступу людства та людського самопізнання; відзеркалення психології особи на певному етапі її історичного становлення; історичний і психолого-етичний механізм людського життя і людської психології; індивідуальна активність, у процесі якої психіка людини набуває

вчинкових ознак; підвалина індивідуального і всезагального буття і провідна категорія психології, що відображає цю обставину; вектор, котрий містить у собі прагнення особи збагнути смисл життя і смерті, спрямовує психологічне пізнання достойників людства до взірцевої суті учинку. Висвітлюється відстань, яку проходить В.А. Роменець, відштовхуючись від ідей С.Л. Рубінштейна, правомірно вважаючи його своїм попередником.

Центральна ідея “Основ загальної психології” – принцип єдності свідомості і діяльності. Читач, не скутий філософією марксизму, може запитати: якщо психічне формується і виявляє себе в діяльності, то чому це предметно-практична діяльність, праця, а не будь-яка активність людини, взята у розмаїтті її упредметнень? Чому психічне слід визначати через взаємозв’язки з явищами матеріального світу, а не вбачати в ньому самоцінну творчу силу людини, котра знаходить своє утілення в застиглих формах діяльності? У текстах В.А. Роменця цих запитань немає, але своєю творчістю він наповнює категорію *діяльності* культурологічним змістом [63]. А це, на наш погляд, непрямий доказ, що такі запитання С.Л. Рубінштейну він таки ставить. Прямим свідченням цього стає друга тема діалогу, що розгортається на сторінках “Історії психології ХХ століття”. Мовиться про те, що С.Л. Рубінштейн продовжує традицію “європоцентризму”, виокремлює лише “науковий” аспект історії психології, не бачить можливості вибудувати її на культурологічних засадах. Натомість виголошує принцип єдності свідомості і діяльності, котрий постулює: “Всі проблеми теорії та історії психології зосереджуються в єдиному – вчинковому – принципі. За його допомогою розв’язується центральна проблема психології – *проблема людини*” [26, с. 898]. Відтак і цього разу В.А. Роменець уводить ідеї попередника в контекст руху-розвитку власної думки. Виведення вчинкового принципу із принципу єдності свідомості і діяльності – це, говорячи його словами, логічна операція із “творчим приростом”. Діалог має латентний період і демонструє свою творчу сутність.

Насамперед вчинковий принцип дозволяє подолати “дуалістичне відособлення” психічного від тілесного, відшукати “справжній психологічний детермінізм”, вийти на дієво-практичні, художні, філософські, етичні аспекти психології, вибудувати “гуманістичну систему психологічних знань”. І далі красномовно:

“Завдяки дослідженням С.Л. Рубінштейна у психології постала єдина, узагальнювальна *проблема – людського вчинку як логічного осередку*, що дає можливість завдяки своєрідному чарівному акту побачити також зв’язок психологічної системи як такої і самої історії психології, – реалізація знаменитого принципу єдності логічного та історичного, до якого так упевнено підходив у своїх визначних працях сам Рубінштейн” [Там само, с. 900]. Те, до чого підходив останній, повно реалізував В.А. Роменець: ідея єдності історичного і логічного – наріжна у його творчості.

Якщо психологічне пізнання, за В.А. Роменцем, розуміти як практику людського самопізнання, то його творчість – еталон безпосередньої присутності психолога у цьому процесі; він сам уособлює собою людину в її намаганнях пізнати саму себе [13]. Ідею єдності історичного і логічного в методології психології [40] доцільно розширити і тлумачити як ідею єдності історичного, логічного і власне психологічного у психологічному пізнанні [7; 9; 11; 12; 13; 60; 62; 64]. Психологія – завжди більшою чи меншою мірою “авторська” дисципліна. Тому заперечувати цю обставину означає неадекватно розуміти її суть.

Третя тема діалогу В.А. Роменця із С.Л. Рубінштейном розгортається після появи рубінштейнівської праці “Людина і світ”, що проливає світло на особливості психологічного світогляду вчених. Характеризуючи відмінності між цією працею і “Буттям і свідомістю”, В.А. Роменець указує на зміщення акцентів: предмет першої є гносеологічне відношення (“ідеальне – матеріальне”), другої – онтологічне (“людина – світ”). Психологічна система автора порушується, адже це один і той самий зміст, лишень узятий під різними кутами зору. Неточною є й ідея існування людини всередині буття: створюється уявлення про відокремленість людського буття і буття, визначеного людиною. Проте “принципово правильними” є ідеї про безпосередню присутність психічного у світі, про світ як сукупність людей, речей і явищ, співвіднесених з людьми, про людину як “дзеркало Всесвіту”. “Усе слід розуміти через спосіб існування людини, тобто через людський зріз як дзеркало Всесвіту” [26, с. 146]. Зріз своєю поверхнею реєструє власне людський спосіб буття, є баченням світу “зсередини”. Перехід від одного зрізу до іншого – це перехід гносеологічного в онтологічне і навпаки – через вчинок. “Діалектичний

перехід людини і світу – ось що таке вчинок” [Там само, с. 150]. Отож діалог Володимира Андрійовича із С.Л. Рубінштейном завершується кроком непересічної вагомості: створюється концепція єдиного світу, що відрізняється від рубінштейнівської, незважаючи на близькість змісту.

С.Л. Рубінштейн недостатньо враховує своєрідність психічного, смисл якого зводить до “упредметнення” світу, до переведення його у форму власне людського існування. Свідомість – спосіб існування “у самому Всесвіті”, а не “чужа йому суб’єктивність”; людина – не “об’єктивна наявність у світі”, а один із можливих зрізів буття, що передбачає комунікацію між людьми. Тому окреме Я визначається через відношення до інших Я, із процесу комунікації виключається світ, а це також і людина у своєму нескінченному існуванні. Проте “можна сказати більш точно: і людина, і буття мають у собі як кінечне, так і безкінечне” [Там само, с. 149]. Ідея “великого монізму Всесвіту” – підґрунтя концепції єдиного світу.

На зміну класичному, що оперує протиставленнями, і некласичному, що їх знімає, приходять постнекласичне теоретизування: основна проблема психології розв’язується на підставі всезагального моністичного принципу, функцію якого виконує ідея вчинку як акту єднання людини із буттям у царині нескінченного. В.А. Роменець виходить на рівень теоретизування, властивий сучасному науковому світобаченню [2; 59].

Зауважимо, що С.Л. Рубінштейн і В.А. Роменець свідомі того, що для подолання картезіанської опозиції (а це також і “справа життя Л.С. Виготського” [81]), потрібно вийти за межі “індивідуальне – соціальне” у світ соціального як всезагального. Перший на цьому зупиняється, другий рухається далі і поєднує індивідуальне і всезагальне вчинковим принципом, що утримує у собі кінечно-безкінечне. Його система набуває логічної стрункості, тоді як система С.Л. Рубінштейна не отримує завершення, дається взнаки відмова від пошуків “клітинки психології” [9]. В.А. Роменець робить більше за попередника, але тому, що продовжує його тернистий шлях пошуку істини.

Одна, чи не найважливіша, тема проговорюється тільки порухом думки В.А. Роменця. Це – принцип детермінізму і все та ж основна проблема психології, виражена логічним відношенням “внутрішнє – зовнішнє”. У працях С.Л. Рубінштейном цей принцип не знаходить

остаточного вигляду: формула “внутрішнє через зовнішнє”, яка ним пропонується, уможливує різні, аж до протилежних, тлумачення. Дискусії з цього приводу точаться десятиліттями, за цей час учні вченого – А.В. Брушлінський і К.О. Абульханова-Славська – встигають змінити свої позиції на протилежні, але диспутанти так і не доходять аргументованої згоди [9; 62]. По-іншому і бути не може. Конкретне питання психології вирішується в межах окремої теорії; теоретичний розв’язок теж має автора і знаходиться у його віданні.

Розпочинається чи не найскладніший виток спіралі вчинково-діалектичного мислення В.А. Роменця. У 1990 році він виголошує: “Автором дисертації сформульована ідея про вид детермінації, пов’язаний із вчинковою формою поведінки. Вчинок розтлумачено як спосіб самодетермінації у людській поведінці на засадах самопізнання і самотворення з формуванням смислу життя” [67, с. 6]. Детермінація постає в іпостасі самодетермінації. Перший крок у цьому напрямку здійснюється у 1965, хоча посилань на С.Л. Рубінштейна немає, зате слова: “Те, що здійснюється у період підготовки умов зовнішніх, є водночас створенням і внутрішніх умов, суб’єктивних, як другої важливої сторони необхідності, детермінізму вчинку” [16, с. 117]; це не що інше, як реакція на рубінштейнівську формулу “зовнішнє через внутрішнє”. У 1993 В.А. Роменець [22, с. 4] повторює слова, сказані у 1989, а ще через два роки з’ясовується, що до відповіді на питання, як здійснюється детермінація психічного, ще дуже далеко.

Вчиняючи, людина піднімається над суспільними звичаями, нормами, власними настановленнями і в такий спосіб переходить на новий рівень свого духовного розвитку. Отож учинок спочатку “дозріває”, а потім здійснюється: психологічне переходить в етичне. Це – онтогенетичне визначення вчинку як чинника “духовного формування людства”, коли він постає “у всій повноті моментів одночасно”. За цим – “Велика Логіка Вчинку”. Для цього потрібна “ідеалізація” – відштовхування від ідеального для відтворення найістотнішого в реальному. У вчинку є і те, й інше, і саме це становить його психодуховну енергетику. Етичне в ньому присутнє за умови, що людина діє з огляду на ідеал. “Учинок доцільно розглядати як єдність ситуації і волі (мотивів), а більш загально – як єдність вольової дії та ідеалу” [26, с. 535]. Людина намагається поз-

бавитися “обтяжливою амбівалентністю”, викликані боротьбою мотивів, прагне досягнути стану очищення, катарсису. Проте “вчинкова ентропія” не настає ніколи. Тому найморальніший – це вчинок самопожертви, за якого особа наштовхується на недосконалість суспільної організації людського життя і демонструє дисонанс ідеального й реального. А це означає, що вчинок триває перманентно, реально живе як перехідна особистісна актуалізованість.

В.А. Роменець досліджує саморушній процес, де індивідуальне поєднується зі всезагальним, виявляючи свою істинну роль і справжнє призначення. Перехід від ситуації до мотивації процес не пояснює. Звертання до мотивації вчинку також нічого не дає, адже це робота плану свідомості; коли дія розпочинається, то перебіг мотиваційного процесу призупиняється. Ситуація і мотивація – умови, а не причини вчинку, котрі слушно шукати у феномені свободи волі. Воля спрямовується на моральний ідеал, який внутрішньо і спричиняє вчинення. У зв'язку з цим В.А. Роменець пропонує виявити “телеологічність учинку”, його здатність бути “*causa sui*”, де понятійні засоби детермінізму і свободи непридатні: “Тією мірою, якою індивід здійснює себе й виходить із наявно даних умов, як зовнішніх, так і внутрішніх, він детермінований; тією мірою, якою індивід здійснює сам себе і сам встановлює для себе мету діяння, він вільний. Ці визначення стосуються вчинку одночасно. Однак в ньому після такого аналізу залишається “щось нероз'яснене”, й саме в цьому залишкові полягає квінтесенція самого вчинку, сам учинок” [Там само, с. 583]. “Щось нероз'яснене” змушує теоретичну думку рухатися далі.

Людина, котра вільна під час вчинку як моральної дії, де зникає усе “випадково природне”, усе ж поступається ідеалу як “вищій реальності”. “У психіці, таким чином, здійснюється автодетермінація” [Там само, с. 585]. В.А. Роменець опонує С.Л. Рубінштейну: детермінація психічного не має спільного знаменника: у діях глибокого морального змісту наявне ідеальне спричинення. Щоправда, тоді зникає світ, людина опиняється поза ним. Суперечність, що з'являється раніше, нікуди не щезає. Мало б мовитися про реальність людської дії, а не про ідеальність людської психіки. Психічне пояснюється через психічне. Це логічне коло і позиція, яку сам В.А. Роменець вважає неприпустимою. “Критерій істини не може бути в межах пізнавальних здатностей

людини. Він має виходити за ці межі, тобто за формат психіки як індивідуального надбання, щоб далі прямувати до родового, вселюдського, Божого” [26, с. 813].

З іншого боку, коли людина усвідомлює свободу дій, з'ясовується, що воля “обтяжлива й навіть нестерпна”. Про це пише Е. Фромм, проте не осмислює, що із набуванням свободи втрачається “прив'язаність до предметного світу”. За цих обставин людина “хоче визначити свій ерос – “сенси своєї пристрасної життєдіяльності”” [23, с. 585]. Втрата еросу рівноцінна смерті, адже саме еросом людина “рятується”. У зіткненні з волею він “прозріває” і знаходить свій предмет. Це – “детермінізм вищого порядку”, котрий полягає у вимушеному поверненні особи до визначеності, головно для того “щоб відчутти себе живою істотою”.

Вчинок – акт єднання людини зі світом, у його основі – любов людини до світу. Звідси нове розуміння детермінації людської поведінки: “Людина вільна тією мірою, якою вона обирає, та обравши, вона вже стає невільною. <...> Тут виявляється справжній детермінізм поведінки індивіда, який намагається усунути ситуаційні та мотиваційні бар'єри. Це вимагає розгляду іншого своєрідного механізму вчинку” [Там само, с. 588, 589]. Мовиться про катарсис, опис якого вперше з'являється у “Психології творчості” й істотно поглиблює зміст теорії вчинку. Людина шукає “катарсисної розрядки”, щоб повніше відчувати “духовне наповнення буття”. Мистецтво, література, релігія, філософія – явища катарсисної природи і водночас форми вчинкової активності. Вчинкова дія приносить розрядку, та при цьому створює нову ситуацію. Людина знову впадає у стан “розладу, збентеженості”. Пошуки катарсисного вивільнення не припиняються, тому й учинок ніколи не завершується.

Виклад В.А. Роменцем теорії вчинку на сторінках “Історії психології ХІХ – початку ХХ століття” добігає кінця, та “щось нероз'яснене” продовжує турбувати. Так з'являється параграф “Легенда про Ерос”. Відрефлексувати, як саме у вчинку здійснюється моральна творчість, неможливо. Не залишається нічого іншого, “як помістити між ними (логічно) якусь велику прасилу, незворушний і стійкий потяг, що уособлює засади моральних стосунків між людьми й виражається у вчинкові” [Там само, с. 589]. Це – Ерос як любов до істини, краси, добра, тобто як джерело власне людського в людині. Любов, усупереч З. Фрой-

ду, не зводиться до статевих стосунків, а передусім характеризує здатність людини жертвувати собою задля інших, що неналежна статі. Справжній учинок – вчинок любові, коли Ерос через творчість живить сприймання і перетворення світу, хоча протилежність між об'єктом і суб'єктом “залишається непереможеною”. Тому людина бере саму себе як матеріал творчого акту, й “утілює в ньому свою самопожертву”. Так індивідуальне підноситься до вселюдського. Маємо найвищий вимір людського життя. “У моральній дії детермінізм згасає мірою очищення вчинку. Останній сам себе визначає (автодетермінізм). Невільний учинок завжди гетеродетерміністичний” [Там само, с. 590]. Виникають питання: а як же бути з Великою Логікою Вчинку? Хіба є нелогічні вчинки? “Щось нез'ясоване” залишається... В.А. Роменець знову повертається до питання детермінації вчинку. Тепер уже – в “Історії психології ХХ століття”. Проблемний діалог із С.Л. Рубінштейном триває.

Людина не перебуває “усередині буття”, вона екстатично, напружуючи усі сили, піднімається “його сходами”. Людина – не тільки “дзеркало Всесвіту”, а й дзеркало субстанції, що є як матерія, так і дух. Тому у її першоснові – “вчинкові прафеномени”. Звідси новий тематизм: “велика прасила” – вже не Ерос, а *вчинковий архетип* – мучення. Це, як не парадоксально, не один із архетипів К.Г. Юнга, а форма єднання людини і субстанції, через яку остання бачить себе. “Субстанція приходить до самопізнання і саморозкриття, адже має вчинковий архетип” [26, с. 722]. Мучення – спосіб переходу ноумена у феномен. Виникає ситуативна конфліктність, мотиваційне прагнення до дії. Субстанція тепер “знає себе” як “Qual, мучіння, котре прагне прояснення, щоб позбутися неясності” [Там само]. Лише так вона зможе “сама себе бачити”. Несвідоме переходить у свідоме, світ стає “символічним вираженням субстанції”, її “зрізом”, саморозкриттям. Це – уреальнений катарсис, та повного очищення від Qual не настає. Звідси джерелить акт творчості: субстанція самовиражається, передовсім – через архетип післядії. “Спершу тут виступає *самоспоглядання* матерії, вона *знає себе як таку, що себе ж споглядає...* Це тут постають одні й ті ж очі, якими Бог дивиться на світ, а світ на Бога” [Там само, с. 725]. Qual виражає собою кінчене і безкінчене, є “зрізом” всезагального й окремого, містить у собі і феномен, і ноумен. “Точка, в якій усе це

поєднується, є людина. Вона – *живий храм Бога живого*. Перетин феномена і ноумена – це і є людська природа” [Там само, с. 725–726].

З огляду “Історії психології ХІХ – початку ХХ століття” виникає опозиція “Ерос – Qual”. Але вчинок не може мати роз'єднані джерела. Напевно, з усвідомлення цієї суперечності на місці пари “Ерос – Qual” з'являється пара “лібідо – танатос”. Це вже не поняття З. Фрейда, а ті ж любов і мучення, взяті як протилежні сили буття. Лібідо – прагнення пізнати феномен, танатос – ноумен. Людина хоче досягнути не лише буття, а й небуття, тому вдається до руйнувань. Так вона пізнає себе. Смерть – не перешкода, життя трансцендентне, триває усупереч смерті. Феномен смерті лише загострює питання про смисл життя, відтак – сенс самої смерті. Це царина поступу індивідуального до всезагального через учинкове річище творчості. Моральна творчість питання про смисл життя лише драматизує: люди не розуміють і карають героя. Естетична творчість звертається до героїчного, проте всезагального не знаходить: герой зазвичай гине. Наукову творчість теж чатує невдача: типізація викликає жагу пошуків того, що було втрачено в абстракції. Ситуація залишається невизначеною: всезагальне постає проєкціями, індивідуальне зникає, смисл життя не знаходиться. Вочевидь тому, що рух-розвиток здійснюється у триваючому, а вчинковий архетип належить минушому. “Є і *минає*. Таким чином постає філософія минулого” [Там само, с. 761]. Розгортається новий виток спіралі, започаткований книгою “Життя і смерть у науковому та релігійному витлумаченні” [66].

Так само як і С.Л. Рубінштейн, В.А. Роменець на дає однозначного тлумачення принципу детермінізму, і це закономірно. Принцип – іноформа основної проблеми психології, остання розв'язується і не отримує розв'язку. “Усе детерміновано, і будь-яка наука виходить із цього положення, якщо тільки хоче бути наукою і встановлювати певні залежності в межах психологічних феноменів” [Там само, с. 856]. В.А. Роменець говорить майже те ж саме, що й С.Л. Рубінштейн. Майже, але все ж не те. Слова “усе детерміноване” означають, що спричинення психічного здійснюється під час учинкової взаємодії людини зі світом. Психологія стає у шерех наук, які досліджують зв'язки подій у світі, та має унікальний предмет – людину, котра здійснює своє буття, відповідаючи на його виклики наповненими психологічним змістом, діями і вчинками.

У перманентно триваючому діалозі В.А. Роменця із С.Л. Рубінштейном вчинок постає саморушною, детермінованою і самодетермінованою внутрішньо-зовнішньою активністю, актом єднання людини зі світом, у процесі якого індивідуальність піднімається до рівня всезагального й посередністю високоморального вчинку як акту творчості виявляє свою дійсну роль і справжнє призначення у світі. Життя людини є перманентно здійснюваним вчинком, трансцендентним феноменом, кінцевим, що несе у собі безконечне, унікальним, й переживається як наповнена подіями тривалістю. Діалог начебто далеко позаду, насправді він живить думку В.А. Роменця.

Життя трагічне, людина ж прагне взірцевого, канонічного. Такою ж канонічною, покликаною сприяти людським пошукам, мусить стати психологія. На часі завершальний виток спіралі мислення вченого. Діалог із М.Г. Ярошевським і С.Л. Рубінштейном тепер вже справді далеко позаду.

В.А. РОМЕНЕЦЬ: ПОСТАННЯ КАНОНІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Розділом під такою назвою вчений завершує підручник “Основи психології”. Текст складний, трапляються вирази латиною, що не перекладаються, автор звертається до студента, якого важко уявити. Щоб зрозуміти цей науковий матеріал, потрібно знати інші тексти. Хоча датується розділ тим же 1995 роком, що й “Історія психології XIX – початку XX століття”, очевидно, що створюється він після цієї праці, адже корелює зі вступом “Історична психологія та формування культурологічних засад історії психології”, є логічним містком до “Історії психології XX століття”, де так само мовиться про канонічну психологію. Щоб зрозуміти цей розділ, потрібно вміти й зуміти правильно його прочитати.

Моделлю теорії вчинку, що викладається в “Історії психології XIX – початку XX століття”, є вчинок самопожертви; за ним проглядається постать Ісуса Христа. З цього розпочинається і цим завершується книжка. Ця ж постать тепер вже набагато виразніше визначає зміст досліджуваного розділу. Це – перша позиція прочитання.

“Історія психології XX століття” так само завершується розділами (39-й і 40-й) про канонічну психологію, відповідна частина називається “Канонічна психологія – перехід

від XX до XXI століття у психологічному думанні”. Це наступний після аналізованого розділу крок. Говориться, що сучасні напрями психології втратили свій справжній предмет – людину, яка історично здійснює процес самопізнання та переображення; визначаються предмет, методи, завдання, постулати канонічної психології; характеризуються канонічні форми психічного і психічних феноменів; висвітлюються принципи побудови відповідним чином організованого дослідження. В.А. Роменець окреслює напрям психології, покликаний радикально змінити саму психологію. Аналізований розділ – передумова цього кроку. Це – друга позиція прочитання розділу.

В.А. Роменцем відтворюється історична психологія людства. Відправним пунктом стають образи канонічних Євангелій. У цьому місці позиції прочитання тексту розділу збігаються і дають змогу рефлексувати: канонічна психологія – це поєднання історичної і теоретичної ліній творчості Володимира Андрійовича. Діалог із попередниками справді далеко позаду. Вчений спілкується з Історією.

Здійснення вчинку – значна подія у житті людини, котра переображається. Усі компоненти вчинку підносяться до рівня “важливих значущостей”. При цьому післядія висвітлює непересічне значення події. Вчинок виводить людину за межі суб’єктивності, втручається в об’єктивну дійсність, остання, як і людина, – уявно або ж реально, переображається. Подія висвітлює сенс людського життя, несе у собі певний канон, що узмістовлює психіку людини. “Психологія, що звертає свій погляд на такі взірцеві феномени, називається *канонічною психологією*” [25, с. 605]. Досліджується “власна своєрідність” психічного, охоплюються й отримують аксіологічне наповнення індивідуальна, соціальна та історична площини людського буття. Канонічні, ціннісні феномени людського повсякдення – вирішальна підстава розуміння його суті.

Людина з’являється у бутті, щоб збагнути істину, не відаючи, що істина у ній самій і що шлях до неї вона прокладає власною долею. Про це – образи дійових осіб Євангелій, які “стосуються людської долі взагалі, її невідомого початку і невідомого кінця. Можна говорити про культурологічні підстави для створення своєрідного напрямку в психології” [Там само, с. 606]. Одразу ж з’ясовується, що культура виникає на підґрунті вчинку і висвітлює трагедійний життєвий шлях люди-

ни: життя конечно, істина не відкривається, разом зі смертю людина “уносить таємницю свого буття із собою”. Збагнути “таємницю”, означає збагнути сенс людського буття. Для цього потрібно співвіднести поцейбічне і потойбічне у людському існуванні. Це ті ж життя і смерть, проте в канонічному вимірі.

Відтак і “запитання Пілата не є суто риторичним”. Той, хто проголошує “індивідуалізовану істину” і прагне долучити до неї людей, наражається на “шалений опір”. Об’єднує людей “істина примусова”. У цьому й полягає трагізм буття. “Настає час Голгофи. Вмирає головний мученик. Ті, хто поруч з ним, ще живі, переживають *загадку смерті*” [Там само, с. 607]. Розгадати таємницю потойбічного не вдається. Виникає “ідея воскресіння”, потойбічне набирає форми посейбічного. Суперечність між ними не розв’язується, хоча й утримує “корінні мотиви буття” та історичної поведінки людини.

Буття олюднюється почуттям подиву, з яким людина приходять у світ, далі розвою набуває неспокій, зрештою – “первісний базовий страх”. Світ відкривається із появою в ньому людини. “Народження людини є разом із тим народження певного визначеного світу. *Аль-Фарід* про це говорить так: “Всесвіт, люблячи, творить очі і вуха, щоб пізнати себе” [Там само]. Цю ж саму думку проговорює Г.С. Сковорода, а В.А. Роменець часто її повторює [21, с. 285; 22, с. 479; 26, с. 782, 898]. Очі людини – очі Бога, одними й тими ж очима Бог дивиться на людину, людина – на Бога, у цих очах два світи – “породжуючий і породжений”. Людина шукає шляхів до першого, щоб збагнути другий. Співвідношення світів показує канонічне зображення образу Богоматері з немовлям у руках (Рафаель). Вона не притискає його до себе, а зі скорботою віддає світу, начебто знаючи, що Боголюдину чекає шлях блукань, поневірян і страсти.

Людина досліджує відношення “посейбічне – потойбічне”, діє, створює канон і через нього намагається збагнути смисл свого існування. Дія створює подію, події змінюють одна одну, та жодна не має “абсолютного смислу” і не приносить заспокоєння. Людина продовжує діяти, набуває майстерності і спирається на неї, спілкуючись з навколишніми. Спеціалізація майстерності – на заваді, одначе рух учинкової думки триває і “сягає глибин всезагального”. За поверховим відкривається

найглибше, одначе люди його не хочуть, навіть бояться бачити. Пізнання абсолютного суперечить існуванню конкретного. “Задум і його втілення перебувають на різних площинах” ідеального і матеріального. Розв’язання цієї суперечності відбувається у рамках владарювання ідеального, що приводить до ідеї Бога. Тепер Він опосередковує спілкування між людьми. В.А. Роменець повертається до сказаного на новому витку спіралі думки: Бог – канон людського переображення – “підняття до нових форм осягнення світової даності і спілкування з нею”. Людина отримує канон самопізнання та спілкування і продовжує рухатися шляхом здолання одних суперечностей і породження інших.

Переображення – стан екстазу і “великі зрушення у психіці”. Людина усвідомлює, що утримує в собі “всезагальну абсолютну основу”, і щоб її збагнути “створює вчення про своє буття і те, яким воно є, яким має бути”. Це – наступний крок після екстазу і водночас можливість “поглибленого спілкування”. Вчення набуває форми притчі і вказує на потойбічне як на основу вищих цінностей. Однак людина перебуває у посейбічному і тому намагається набути знання про нього. Система знань руйнується під тиском фактів, пізнання триває безконечно і заспокоєння не приносить. Постає потреба в новому каноні людського життя, що висловлюється як ідея повчання та як її вища форма – проповідь. Вона потребує авторитету, коли ним виступає засновник релігії, “ідея канону постає в усій своїй чистоті”. З’являються учні, та кожен тлумачить істину по-своєму, а на канонічне запитання: “Що є істина?” відповіді немає взагалі.

Свідченням істини може бути чудо, котре вимагає віри. Остання можлива саме тому, що її предмет незбагнений: звідси здебільшого походить переконання у справедливості вчення. Віра підносить людину над буденністю, стимулюючи її переображення: буденне стає для неї чудовим, а чудове – буденним. Людина підноситься над собою, їй здається, що вона зрозуміла сенс свого існування, проте “розуміння є нерозумінням, а спроба порозумітися залишається непорозумінням”. Символ нерозуміння – Вавилонська вежа. Досягти канону, який полягає “у злагоді між людьми”, не вдається, у цьому – “найгостріший феномен людського існування”. Проголошення істини результатів не дає, замість того, щоб об’єднуватися, люди роз’єднуються. Об’єднує світ як

буттєва основа усіх людей, єдиний предмет їхнього життя. Однак люди намагаються його пізнати, виявити, викрити, а це відцентрова, роз'єднувальна сила. Коли ж визначення світу переноситься в ідеологічну площину, то буттєві зв'язки між людьми зовсім втрачаються, переходять у ворожечу: людина з іншим світоглядом розглядається як потенційний ворог, котрий є носієм інших вчинків. При цьому в цих текстах В.А. Роменець практично не вживає поняття “вчинок”. Вочевидь не тому, що відпала потреба в ньому, а тому, що зовнішня “опора” мислення стає внутрішньою. Це ще одна примітна ознака нової якості його діалектичного мислення.

На перешкоді спілкуванню і єднанню людей постає своєрідність індивідуальних існувань. Із суперечності “посейбічне – потойбічне” виростає суперечність “абсолютне – конкретне”, із останньої – суперечність “універсальність – оригінальність”. Перша – фундаментальна, інші – похідні. Універсальність та оригінальність людського буття начебто несумісні якості, але це не так: справжня оригінальність торкається глибин буття, “де світиться єдність буттєвої долі. Лише в поверховому люди роз'єднуються. Лише у найглибшому своєму бутті вони єдині” [25, с. 613]. Буденна свідомість цього не знає, її поглинають пристрасті, утворюється хибне коло взаємодій, або виникають “кола моральності”, досліджувані в “Історії психології ХХ століття”. Наразі маємо крок проблемного мислення у цьому напрямку.

Взаємодія з іншими є “першою потребою” людини, котра сама вплутується в неї і цього ж вимагає від навколишніх. Далі заплутується у колах моральності, відповідальності покладає на “гріховність” спілкування, що породжує прагнення до усамітнення. Та при цьому втрачається буттєва опора, що наявна у цих інших. Звідси важливість усвідомлення, що тільки “всезагальний дух людства” дає змогу “забити палі в буття”. Людина страждає від неповноти вираження власної оригінальності, намагається досягнути переживання універсальності буття, тому переходить від одного способу життя до іншого, але не помічає, що свою неповторність нав'язує іншим – намагається підкорити їх своєму впливові, видати власні думки за ідеї вселюдського значення. Насправді вселюдське є “спільним для всіх”, адже існує “всезагальна воля”, яка спирається на вірування та ритуали – “велику традицію народного життя”. Щоб її здолати, “той, хто

пропонує щось нове, має вмерти, аби смертю довести благість свого вчення, святість, непорочність, чистоту свого життя, чим викликати в інших людських існуваннях причетність до нового взірця” [Там само, с. 613–614]. Доля Ісуса Христа – найяскравіший приклад. В.А. Роменець втретє повертається до сказаного і продовжує внутрішньо драматичний пошук істини.

Науковий підхід вимагає відокремлення дійсного від легендарного, котре є його суттю. Дійсне не завершується уреальненням, а переноситься на наступні події й отримує свій смисл лише через те, що настає згодом. Легендарне – по-справжньому реальне, а реальне – лише можливість появи легендарного. За ним перебуває героїчна особистість, яка долає традицію і прокладає нові шляхи життя. “Той, хто прокладає нові шляхи в науці, філософії, мистецтві, в інших сферах діяльності, є героєм. Він зачіпає і формує життя свого народу в низці напрямів, які у цілому стосуються народної творчості” [Там само, с. 616].

Історична психологія людства – історична психологія народів [23]. Героями у духовній сфері українського народу є Іван Котляревський, Тарас Шевченко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, котрі своєю творчістю виплекали літературну мову народу, що органічно пов'язана з його характером, такими рисами, як ліричність, епічність, драматизм, фантастичність, прагматизм. Вона – основа народного світогляду, своєрідності бачення світу, його “неповторний зріз”. Це – спільне підґрунтя представників народу, вийти з якої можна, “лише зламавши повністю психологічну структуру своєї особистості”. Формування нового світогляду етносу чи народу спирається на поступальний розвиток мови, вибирає у себе різнобічні вияви мислєдїяльності народу, зокрема фольклор, де містяться “найглибші канони людського життя”, у тому числі й канон “Великого Інквізитора”, що “охопив усі народи і всі віки й тисячоліття”. Він у Біблії – “архетипний взірець” для всіх історичних форм людської культури.

Концепт культури, будучи наріжним у працях В.А. Роменця, вперше отримує визначення. І це не “загальнолюдська культура”, а культура конкретного народу. “Народ визначається тим, як і яку культуру він виробляє, і вона зрештою стає каноном його способу життя” [Там само, с. 617]. Культура не зводиться до своїх форм, це їх виявлення через “своєрідність стилю” виробництва духовних

цінностей, їхній архетип. Справжній предмет останнього, а його досліджують релігія, філософія, наука, мистецтво – відношення “посейбічне – потойбічне”. Цінності підпорядковуються тій чи тій стороні життя, що типологізує способи історичного приживання.

Стародавній Єгипет був поневолений потойбічним світом і кладе всі свої сили для побудови “вічних паль буття” – пірамід. Стародавня Греція також віддає данину потойбічному світові: загиблі будь-що мають бути похованими. Християнство “палі буття” знаходить у найбільш тривкому матеріалі – людській душі, яка є “живим храмом Бога живого”, адже має структуру, аналогічну Божественній. Середньовіччя на цьому зосереджується, а Відродження відкриває нові цінності у людині. Посейбічне і потойбічне начебто урівноважуються, та перевага все ж віддається першому. Епоха бароко наголошує на важливості предметно-чуттєвого світу, проте смисл і велич людського існування вбачає у потойбічній сутності. Цінності Просвітництва, попри появу “войовничого атеїзму”, зосереджуються навколо ідеї Бога, хоча атеїстична тенденція переходить у XIX століття і приносить із собою орієнтацію на матеріальні цінності; у XX – ця тенденція доводиться до абсурду.

“Ідея потойбічного світу, що дає смисл людському існуванню, вже мерехтить далекою зіркою” [Там само, с. 619]. Ідея Бога перешкоджає пануванню людини над людиною і тому відкидається. Місце Бога займає людина, яка наділяє себе абсолютною владою над іншими. Оскільки багато влад не буває, то розгораються світові війни, а за ними – війни політичні. Психологію XX століття визначає опозиція “тоталітарність – незалежність народів” і ця тенденція може мати страхітливі наслідки. “...Світова гра між тоталітарністю і непримиренною незалежністю є систолою і діастолою політичних зрушень, що приводять до масового нищення людей” [Там само, с. 619–620]. Так відбувалося і раніше – це своєрідний канон історичної поведінки людей, виражений образом “Великого Інквізитора”. Люди карають самі себе, тому що “вирішують безпосередні завдання, борються за здійснення соціальних намірів і все більше готують себе до космічної катастрофи” [Там само, с. 620]. Знову і знову постають одвічні питання історичного буття людей, а разом із цим – очікування кінця світу. Це також канон, за яким перебуває відношення “посейбічне – потой-

бічне”. Питання життя і смерті доходить до крайньої межі. І далі В.А. Роменець пише: “Головне протиріччя історії – у прагненні людини розв’язати проблему взаємовідношення трансцендентального і феноменального, потойбічного і посейбічного – залишається і вирішуваним, і не вирішуваним” [Там само]. Отож мовиться про засадничу суперечність людського існування, котра тотально проблематизує всі історичні діяння людини. Її розв’язання Володимир Андрійович покладає на психологію. Та чи зможе вона вказати шлях до порятунку, адже у великому пізнанні багато печалі, хто примножує пізнання, той примножує смуток? Людина втікає від самопізнання, хоча, імовірно, вона все ж “узріє саму себе в такому світлі, що тікати від себе не захоче”. У цьому й полягає найвеличніший канон системи психологічних знань.

Отже, в “Історії психології XX століття” маємо мислєдіяльне продовження шляху до істини. Канонічна психологія відтворює дорогу людського самопізнання і переображення та на повертає людину на творення духовних цінностей – процесу, котрий наповнює смислом її існування. Творчість В.А. Роменця завершується оптимістичною нотою.

ТВОРЧІСТЬ В.А. РОМЕНЦЯ І МЕТАТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ У ПСИХОЛОГІЇ

Г.О. Балл і О.О. Нікуленко [1], В.О. Татенко [35] порівнюють теорії В.А. Роменця і С.Л. Рубінштейна, О.О. Соколова [32] – В.А. Роменця і О.М. Леонтєва. В наших дослідженнях творчості В.А. Роменця [6; 8; 12; 13; 14; 15; 64а; 64б], С.Л. Рубінштейна [9; 62], О.М. Леонтєва [7; 58; 61; 64; 64в], у порівняльних розвідках творчості В.А. Роменця і С.Л. Рубінштейна [9; 10; 63], В.А. Роменця і О.М. Леонтєва [7; 57] поглиблюються ці пошукування в концептуальному форматі метатеоретичного аналізу в психології [11]. Найвагоміше завдання формулює В.О. Татенко: здійснити “творчий синтез” теорій В.А. Роменця і С.Л. Рубінштейна та обґрунтувати нову – суб’єктно-вчинкову – парадигму в психології. Завдання розв’язується у статті, оприлюдненій у збірнику “Людина. Суб’єкт. Вчинок”, що виходить до 80-річчя від дня народження В.А. Роменця. Назва збірника, проте, не відповідає категорійній рамці мислення вченого: він мав би називатися “Людина. Вчинок. Світ”. Текст В.А. Роменця,

що подається у збірнику під назвою “Вчинок і постання канонічної психології” [28], дослівно відтворює текст “Основ психології” [24] та “Історії психології ХХ століття” [26, с. 726–743], який до ідеї канонічної психології не має відношення і від автора отримує назву “Вчинок і світ людини”. Подібне відбувається й з іншими працями, що виходять після його смерті. Перевидання “Психології творчості” [27] не містить післямови видання [17], а там – код переходу до праць історичного циклу; з перевидань циклу [29; 30; 31] вилучені передмови праць [19; 20; 21; 22; 23], що містять логіко-культурологічні коди наступних текстів. Перекладена російською мовою під назвою “Поступковая природа психического и предмет психологии” і подана як праця В.А. Роменця [68] – це уривок тексту із “Основ психології”, що має назву “Вчинок як принцип побудови теорії та історії психології”, авторами якого є В.О. Татенко і В.А. Роменець [33]. Виникає запитання: навіть якщо це текст В.А. Роменця, то чому подається лише його частина? Вочевидь дослідженню можуть бути піддані лише прижиттєві видання вченого.

На попередньому етапі міркувань В.О. Татенка парадигма називається суб’єктною [35]. Стверджується, що не просто психічне чи діяльність, а ставлення людини до самої себе як до суб’єкта, відповідального за функціонування власної психіки, котрий у самому собі відшуковує джерела і рушійні сили розвитку, має бути предметом психології. Парадигма розуміється, за Т. Куном [51] – як досягнення, що слугує науковому співтовариству моделлю для постановки і вирішення нагальних проблем. Але ж Т. Кун вводить це поняття, досліджуючи історію “нормальної” науки – природознавства. Та навіть якщо прирівнювати психологію до природознавства, парадигм не може бути “стільки і таких, скільки і яких фундаментальних суперечностей виявила психологія як суб’єкт пізнання у своєму об’єкті – психіці” [36, с. 320]. Тоді їхня кількість прямуватиме до нескінченності, суперечності ж у науці називаються проблемами і не можуть самі бути моделлю для свого ж розв’язання.

До того ж неправильно сформульоване дослідницьке завдання не має задовільного розв’язку. С.Л. Рубінштейн і В.А. Роменець інтегрують психологічне знання у межах своїх теорій. Способом, до якого вдається В.О. Татенко, є “сутнісне довизначення” положень цих теорій. На початку – теза: “Суто людське,

душевне, духовне, психічне не може визначатися як “зовні” детерміноване без урахування його відношення як цілого до самого себе і до інших цілих. Зрозуміло, що принцип пояснення через “інше” є необхідним, але недостатнім, особливо ж у випадках, коли об’єкт і суб’єкт збігаються, становлять одне й те саме” [Там само, с. 324].

С.Л. Рубінштейн і В.А. Роменець не зважають, що у психології “об’єкт є одночасно і суб’єкт” [74, с. 141]. Утворюється своєрідне “коло пізнання”, яке упродовж історії психології або ж фіксується – шляхом дуалістичного вирішення основної проблеми психології, або ж розривається – внаслідок моністичного розв’язання [11; 12; 59]. Постають класична, неklasична і постнеklasична різновиди психології з притаманним кожній типом наукової раціональності. Обидва науковці вдаються до постнеklasичного теоретизування і переносять відношення “суб’єкт – об’єкт” у площину опосередкованого способом буття відношення “людина – світ”. Для першого – це усі форми освоєння людиною світу, для другого – вчинок. На коло пізнання вони не зважають, тому що розривають його власною творчістю. Поняття про наукову раціональність є для них ланкою, що пов’язує природознавство і психологію та дозволяє схарактеризувати її теорію з огляду на історико-логічні і суто психологічні складові.

Неklasична фізика фіксує присутність ученого у процесі пізнання “принципом невизначеності”, що вимагає врахування впливу застосовуваних ним засобів впливу на об’єкт дослідження [47]. Хоча у психології все набагато складніше – тут і об’єкт впливає на суб’єкта [50], – дослідник так само присутній у процесі пізнання. Суб’єкт та об’єкт “збігаються”, у ситуативній актуальності відношень сходяться у якійсь точці і замикають чи розривають коло пізнання. Але це не “одне й те саме”, адже психічне – продукт і момент взаємодії суб’єкта та об’єкта. Так у С.Л. Рубінштейна, і так у В.А. Роменця. У версії В.О. Татенка, об’єкт становить світ, де суб’єкт, долаючи його супротив, здійснює дії-вчинки, долає творчими внесками як індивідуальність проблеми-суперечності, поєднується зі всезагальним, щезає. Поняттєве у змістовленні суб’єкта теоретично не розмикає, а навпаки, замикає коло пізнання. Звідси ототожнення суб’єкта і об’єкта, заміна принципу детермінізму принципом індетермінізму, проголошення суб’єкта автором власної психіки. Стосовно

творчості С.Л. Рубінштейна і В.А. Роменця – це крок у протилежному напрямку.

Класичну психологію В.О. Татенко характеризує як “безсуб’єктну”; “суб’єктною”, тобто неklasичною, вона стає тоді, коли визнає роль суб’єкта у розвитку власної психіки. Висловлюється припущення, що “людська суб’єктність у людському індивіді запотенційована цілісно, тотально, системно, на всіх рівнях, <...> що лінійно-нелінійний процес її порівневої ініціативної самоактуалізації за власне людським проектом розпочинається вже зі стадії зиготи” [36, с. 327–328]. Такі припущення висловлювали преформісти у середньовіччі. Тоді вони уявляли собі “гомункулуса” – маленьку людину, що міститься у статевій клітині і звідти розпочинає свій “проект”, і вже тоді мали опонентів, котрі очікували від них раціональної аргументації. В.О. Татенко своїми опонентами вважає тих, хто розглядає людину як “частинку чогось більшого” – макрокосмосу, історичного поступу суспільства, соціального організму тощо, не помічаючи, що його опонентами одразу ж стають С.Л. Рубінштейн і В.А. Роменець. Обидва утверджують моністичну світоглядну концепцію, за якою мікро- і макрокосмос існують в одній системі координат.

“І наші давні попередники, і сучасні мислителі – представники різних шкіл – стають практично однодумцями, коли йдеться про те, суттєве, що виокремлює людину із загалу Всесвіту, а саме про можливість досягнення нею рівня власне суб’єктного буття, що передбачає, по-перше, вивільнення від об’єктивних визначень і предметно-речових залежностей, від зовнішніх форм природного і соціального детермінізму, а по-друге – можливість вільного творення світу і себе в ньому, спроможність бути автором власного життя” [Там само, с. 329]. Не лише творчість С.Л. Рубінштейна і В.А. Роменця, а й уся історія психології підводиться під спільний знаменник – ідею людини як автора власного життя. Ні перший, ані другий людину із “загалу Всесвіту” не виокремлюють, для них вона саме в ньому безпосередньо присутня. Щодо поняття “суб’єкт психічної активності”, наявного у В.А. Роменця, то використовується воно з огляду на те, що психологія людини “визначається історією і визначає саму історію”.

Суб’єктно-вчинкова парадигма “синтезується” після того, як засновок В.А. Роменця про вчинок як “клітинку” психології перетво-

рюється на положення про вчинок як осередок спочатку “психічного”, а далі “суб’єктного”, а теза про вчинок суб’єкта – на тематизм про суб’єкта вчинку, якому приписується “принципова неможливість учиняти під впливом зовнішніх стимулів” [Там само, с. 344]. Начебто немає психології вчинку, де моменти детермінації і самодетермінації щільно переплітаються; немає світу, у якому й у відповідь на запити якого вчиняє людина; немає людини, котра власним життям дає оцінку індетерміністичній позиції – ту саму, яку своїми пошуками адекватного формулювання принципу детермінізму дають С.Л. Рубінштейн і В.А. Роменець.

В.О. Татенко завершує ідеєю, якою розпочинає: суб’єктно-вчинкова парадигма “створює широкі можливості, щоб<...> інтегрувати в сучасній психології традиційно конкуруючі між собою<...> методологічні підходи” [Там само, с. 354–355]. Однак відповіді на запитання, як скористатися такою можливістю, немає. Водночас вносяться корективи у визначення предмета психології. Тепер це не “суб’єкт свого психічного світу” [34, с. 37], а ставлення людини “до самої себе як усвідомлювальної і розв’язкової себе через учинок душевно-духовної істоти – автора і відповідального виконавця проекту власного буття” [36, с. 352]. Усе це називається гуманістичною психологією, що, з посиланням на В.А. Роменця, протиставляється сцієнтистській психології. Але ж Володимира Андрійовича так само критичний погляд на гуманістичну психологію (“психологія Мюнхгаузена, що сам себе піднімає за волосся”). Усе це, звісно, за бажанням, можна знайти у його останній книжці.

Якщо перейти на мову історії психології, то “суб’єктна” – це ідеалістична, а “об’єктна”, якій вона протиставляється – матеріалістична психологія. Перевага віддається ідеям, або ж речам, людина постає діячем або ідеального, або ж матеріального світу. Принципово порізнному вирішується основне питання філософії (Ф. Енгельс), а відтак протилежним чином визначається специфічно людський спосіб буття. У термінах основної проблеми психології “внутрішнє” протиставляється “зовнішньому”. Класична, картезіанська психологія знімає це протиставлення операцією “і те, й інше”, не-klasична – “через третє”. Проблема розв’язується або дуалістичним способом, або моністичним. В останньому випадку протиставлення “суб’єктного” (ідеалістичного) “об’єкт-

ному” (матеріалістичному) виміру психології втрачає сенс.

С.Л. Рубінштейн і В.А. Роменець – моністи. Перший на початку стоїть на позиціях марксистського матеріалізму, наштовхується на обмеження, рухається “лінією виходу за межі марксизму”: ідеєю “існування людини всередині буття” утверджує новий, власне моністичний, психологічний світогляд. Основна проблема психології, відповідно, отримує моністичне витлумачення. Другий не обмежений жодною філософською доктриною, формулює “принцип взаємної творчої доповнюваності матеріального та ідеального у тлумаченні людської сутності”, послідовно застосовує культурологічний підхід на підставі моністичного принципу, функцію якого виконує категорія *вчинку*, пропонує свій розв’язок основної проблеми психології. Водночас він продовжує конструктивно розвивати ідеї попередника. Обидва співвідносять “суб’єктне” та “об’єктне” і стикаються з труднощами: принцип детермінізму так і не знаходить у їхніх працях однозначного формулювання. Обидва, справді, саме в суб’єктності знаходять витoki людської активності, проте це зовсім не та суб’єктність, про яку говорить В.О. Татенко. Це – особливий план людського у світі буття, підґрунтя тієї суперечності, що живить так само суперечливий поступ психологічного пізнання.

Г.О. Балл і О.О. Нікуленко порівнюють трактування С.Л. Рубінштейном і В.А. Роменцем поняття “вчинок”, при цьому погоджуються з “парадигмальним” підходом В.О. Татенка і також працюють на ідею “синтезу” положень різних теорій. Зіставляючи тексти “Людини і світу” і “Основ психології”, вони виокремлюють “дорефлексивний” і “рефлексивний” способи існування людини, називають другий спосіб ознакою особистості і саме з цим виміром співвідносять учинок. Поєднуються ідеї праць різних періодів творчості С.Л. Рубінштейна, що некоректно. З якою метою? Посилання на працю О.М. Ткаченка [37], який продовжує ідею М.Г. Ярошевського про рівні детермінації психічного [79], вочевидне намір: знайти спільну основу для “синтезу”.

Предметом теорії психології не може бути і те, й інше. Для С.Л. Рубінштейна і В.А. Роменця вчинок є “неспецифічною дією”, але, згідно з теорією вчинку, мовиться саме про вчинкову, а не якусь іншу активність. Мислителі оперують поняттям “особистість”, одначе

теорії обох стосуються людського, а не “особистісного” психічного. У В.А. Роменця це поняття синонімічне поняттю “людина”, тоді як С.Л. Рубінштейн зізнається: “Підкоряючись поширеному слововживанню, я іноді говорю про особистість. Та це слово, правдиво кажучи, мало привабливе моєму слуху: в ньому мені чується щось претензійне, чванливе і відокремлене, прагнення не змішуватися, не зіштовхнутися з іншими. Мені більше до душі просте – скромне і горде – слово “людина”” [72, с. 421].

У вже цитованій статті констатується: “Евристична цінність запропонованої В.А. Роменцем структури (або, можна сказати, моделі) вчинку навряд чи підлягає сумніву. Водночас її відмінність від інших відомих моделей поведінки не така велика, як здається попервах” [1, с. 126]. Це принципово хибне положення, наслідок, так само, як і у В.О. Татенка, не правильно сформульованого завдання. Узгальнення теорій психології потрібно не “синтезувати”, а досліджувати, для того щоб схарактеризувати їх місце у безперервному процесі психологічного пізнання. Знайдена авторами подібність трактувань вчинку в “діяльнісній парадигмі” С.Л. Рубінштейна і “вчинковій парадигмі” В.А. Роменця лише загострює актуальність питання метатеоретичного аналізу в психології.

О.Є. Соколова порівнює розв’язання проблеми “внутрішнє – зовнішнє” В.А. Роменцем і О.М. Леонтьєвим. Попередньо зауважує: відмова від принципу детермінізму означає відмову від наукового пояснення реальності; теоретизування у психології передбачає діалектичну, здійснювану на моністичному підґрунті, логіку, котра оперує “органічними” абстракціями і полягає у пошуку “всезагальних інваріантів” психічного; вчинок – особлива “одиниця” людського життя і, відповідно, – аналізу в психології. Ці позиції впливають із творчості вчених, де спільних моментів справді багато. О.М. Леонтьєв не входить до опонентного кола М.Г. Ярошевського, але В.А. Роменець високо оцінює його ідеї, зокрема, ідею прижиттєвого формування психічного: “Тут містяться зародки принципів, які допоможуть винайти нові теоретичні засади наукової психології, посунути вперед її загальну теорію” [26, с. 327].

Початок розбіжностей між ученими О.Є Соколова знаходить у тлумаченні вчинку як одиниці аналізу в психології. У творчості О.М. Леонтьєва вчинок співвідноситься з особистістю

як відносно пізнім продуктом онтогенезу, для аналізу психічного людини як індивіда та як соціального суб'єкту потрібні інші одиниці. “Нам уявляється, що у системі В.А. Роменця недостатньо обґрунтована (принаймні стосовно філо- та онтогенезу психічного) саме ця конкретно-історична специфікація вчинкової структури <...>” [32, с. 135]. Про те, що зміна предмета вимагає зміни одиниці аналізу, пише Л.С. Рубінштейн. Про те, що поняття “вчинок” співвідноситься лише з поняттям “особистість” пишуть Г.О. Балл і О.О. Нікуленко. О.М. Марюков узагальнює: “Поняття, яке береться пояснити “все і вся”, часто насправді виявляється змістовно порожнім” [5, с. 54]. Позиції збігаються, спільний знаменник – усе той же “порівневий аналіз” М.Г. Ярошевського. Натомість В.А. Роменець розширює, проте не змінює предмет теорії. Розгортаючи “клітинку” – категорію вчинку, він досліджує відображений психологічною думкою кожної історичної епохи поступ психології людства. Так постає теорія історичної, а не філо- чи онтогенетичної психології, “особистісного” рівня тут немає. Тут категорія – засіб аналізу не конкретної історичної особистості (див. [75]), а історичної психології загалом.

Наступний закид О.Є. Соколової відповідає змісту теоретизувань В.А. Роменця. Він насправді під “внутрішнім” розуміє суб'єктивне, під “зовнішнім” – об'єктивне, при цьому суб'єктивне тлумачить як образне буття світу. Зовсім по-іншому вказане співвідношення подане в О.М. Леонтєва: суб'єктивне – момент діяльності, котра здійснюється як у зовнішній, так і у внутрішній формах [52]. Долається “постулат безпосередності” (Д.М. Узнадзе), заперечуються принципи картезіанської психології.

В.А. Роменець досліджує відношення “людина – світ”, що не тотожне іншому – “внутрішнє – зовнішнє”. Перше – онтологічне, екзистенційне, друге – логічне. Елементами першого є категорія діяльності, а також вчинку. Є людина і навколишній світ, протилежність між ними, за В.А. Роменцем, “залишається непереможною”. Щоб дослідити це відношення потрібно взяти до уваги специфічно людський спосіб буття – вчинок. Останній опосередковує взаємини людини зі світом, олюднює світ, зумовлює людський поступ. Суб'єктивний план розвитку уможливорює психічне, котре заявляє про себе вже першими актами історії людського існування, головну зв'язку з ситуативним компонентом учинку. Далі – це істо-

рія мотиваційного, дійового, післядійового визначень вчинку. Людина вчиняє, створюючи світ і саму себе в контексті культури. Пізнаючи себе, вона примножує смуток, тому прагне канону, їх певного набору.

Природу людської суб'єктивності В.А. Роменець та О.М. Леонтєв розуміють по-різному. Якщо взяти до уваги, що перший досліджує відношення “людина – світ”, а другий це відношення спеціально не вивчає, то підстав для порівняння їхніх теорій немає. Точніше, порівнювати можна, але далі констатації відмінностей у розумінні природи і сутності психічного справа не піде. Т.В. Корнілова і С.Д. Смирнов [50] відзначають, що теорія О.М. Леонтєва ґрунтується на генетичному аналізі психічного і стикається з методологічними труднощами у разі застосування функціонального аналізу. Відношення “людина – світ” проведення саме такого аналізу й передбачає. У своїй останній роботі [53] О.М. Леонтєв робить крок у цьому напрямку. І це певною мірою закономірно: вчені нерідко висловлюють ідеї, для втілення яких їм бракує часу.

Реальність і відображення цієї реальності, за В.А. Роменцем, – сторони людського буття. Їхня протилежність “непереможна”, та вчинок, найвиразніше – вчинок самопожертви, її долає. Людина використовує себе як “матеріал”, гине, своєю смертю долає опір світу, підноситься, показує дорогу іншим, а її не розуміють... Історія трагічна, люди керуються “сліпою логікою” вчинку, де суперечливо поєднується внутрішнє і зовнішнє, суб'єктивне та об'єктивне, ідеальне і матеріальне. Це шлях до світу, а не від нього. В.А. Роменець, як відомо, критично ставиться до ідеї інтеріоризації, підставу йому дає позиція не стільки О.М. Леонтєва, скільки П.Я. Гальперіна. Пояснюється перехід матеріального в ідеальне, про ідеальне як таке “не йдеться”. Не береться до уваги, що носієм ідеального є не тільки і не стільки окремо взята людина, скільки продукти духовної культури людства. Психологія в особі її достойників мусить визнати право ідеального “не тільки на існування, а й на його самобутність”, світоглядно прийняти культурно-історичну сутність людського ества. В.А. Роменця вабить екстеріоризація – вираження, перетворення, переображення людини.

Вочевидь, щоб прийняти те чи інше бачення психічного, потрібно стати на позицію або О.М. Леонтєва, або С.Л. Рубінштейна, або В.А. Роменця. Це означає започаткувати дискусію, яка не матиме завершення. Суперечки

між представниками шкіл С.Л. Рубінштейна і О.М. Леонтьєва тривають десятки років, а їх продуктивність як була, так і залишається “зникаюче мала” (М.Г. Ярошевський). Так і має бути. Теорія психології – історико-логіко-психологічний продукт, утворений у процесі розв’язання основної проблеми психології. Єдиного розв’язку не існує, адже якби такий був, то психологічне пізнання припинилося б. Теорії згаданих учених об’єднує моністичний шлях зняття цієї проблеми, за якою видніється надміру складна природа психічної реальності. Теорія відображає якийсь її аспект, але всеохватною, тим паче абсолютно істинною, бути не може. Хоча б тому, що відображає цю реальність один із її носіїв.

Метатеоретичний аналіз у психології покликаний схарактеризувати теорію цієї дисципліни з огляду на історичний поступ-розвиток психологічного пізнання, виокремити місце теорії у цьому процесі, визначити прикметні особливості взятого у динаміці мислення її автора, оцінити його внесок та шлях, яким він рухався. Аналіз передбачає порівняння різних теорій, але не передбачає ані “синтезу” їхніх положень, ані визнання якоїсь теорії кращою за інші.

ВИСНОВКИ

1. Історична лінія творчості В.А. Роменця започатковується творчим діалогом ученого із М.Г. Ярошевським. Переосмислюються позиції попередника, формулюється *ідея вчинку*, що у процесі розгортання циклу історико-психологічних досліджень стає *теорією вчинку*. М.Г. Ярошевський знаходить логічне підґрунтя історії психології у системах наукової психології, В.А. Роменець – у продуктах матеріальної і духовної культури людства, які тлумачить як утілення людського ества. На зміну принципу детермінізму і категорійному аналізу М.Г. Ярошевського приходить *учинковий принцип* і культурологічний аналіз. Доводиться, що психологія як наука вивчає психологію людини, перебуваючи з нею в одному часопросторі; що та й інша підпорядковуються одному принципу; що перша, будучи вторинною, містить у собі тенденцію до випередження і висвітлює своє призначення у житті людини. Історія психології постає історією всесвітньої психології людства і прочитується зовсім не так, як М.Г. Ярошевським, проте завдяки діалогу з ним. Діалог – механізм

психологічного пізнання і підґрунтя принципу доповнюваності у цьому процесі.

2. Теоретична лінія творчості В.А. Роменця започатковується творчим діалогом ученого із С.Л. Рубінштейном, що ведеться на тему “клітинки” психології і системи цієї дисципліни; вчинкового принципу і культурологічних засад історії психології і психології як науки; єдності історичного і логічного у психологічному пізнанні; психологічного світогляду і принципу детермінізму. Формується і розгортається ідея вчинку як одиниці культурно-історичного поступу людства та людського самопізнання і переображення; віддзеркалення психології людини на певному етапі історичного становлення; історичного і психологічного механізму людського життя і людської психології; історичної й онтогенетичної активності, у процесі якої психіка людини набуває учинкових ознак; підвалини індивідуального і всезагального буття і провідної категорії психології, що відображає цю обставину; вектора, котрий уміщує прагнення людини збагнути смисл життя, а також смерті, спрямовує її саму і психологічне пізнання до канонічної суті психічного. Ідея стає теорією, котра утримує у собі моністичний принцип розв’язання основної проблеми психології, ґрунтується на концепції єдиного, опосередкованого вчинком людини, світу, на постнекласичному науковому мисленні. Діалог – інтерпретація ідей попередника, підпорядкована логіці ініціатора діалогу.

3. Історична і теоретична лінії творчості В.А. Роменця перетинаються, одна переходить в іншу, збагачуючи і розширюючи сферу пояснювальних можливостей теорії вчинку, зрештою об’єднуються *ідеєю канонічної психології* – дисципліни, предметом якої є людське самопізнання і переображення. Під психологічним каноном вчинкового характеру розуміються взірці історичної поведінки людини, що складаються у зв’язку з пошуками смислу її буття, визначеними головною “загадкою” – відношенням “посейбічне – потойбічне” та похідними від нього: “абсолютне – конкретне”, “універсальне – оригінальне”, “тоталітаризм – незалежність”. Простежується історичний шлях психології людства, з’ясовуються причини її трагічного стану, формулюються засади науки, покликаної створити новий психологічний канон і вивести людину на шлях творення духовних цінностей, який тільки й відкриває їй сенс земного існування. Вчений

звертається до тих, хто крокуватиме тією ж дорогою, якою йде сам, – самопізнанням і переображенням. Діалог тут – механізм психологічного пізнання у єдності його історичної, логічної і власне психологічної сторін.

4. Спроби порівняльного аналізу теорії В.А. Роменця і теорій С.Л. Рубінштейна та О.М. Леонтьєва, здійснені українськими і російськими дослідниками, висвітлюють спільні моменти теоретичних конструкцій, водночас актуалізують питання завдань і принципів метатеоретичного аналізу в психології. У цій роботі застосовуються принципи єдності історичного, логічного і психологічного, доповнюваності, творчого діалогу. Віддається належне внескам у процес психологічного пізнання вченим, які переосмислюють світоглядну концепцію психології, пропонують оригінальні способи вирішення основної проблеми цієї дисципліни, вбачають у психічному атрибут людського способу буття, факт безпосередньої присутності людини у світі.

5. На часі – продовження метатеоретичного дослідження творчості В.А. Роменця. Ім'я великого українського психолога-мислителя повинно бути внесеним в аннали історії психології, яку він, докладаючи титанічних зусиль, самовіддано, вивчав. Це, вочевидь, нагальне завдання для учнів, послідовників і дослідників життя-творчості В.А. Роменця.

1. Балл Г. Трагування вчинку в теоретичному доробку С.Л. Рубінштейна і В.А. Роменця / Г. Балл, О. Нікулєнко // Психологія і суспільство. – 2011. – № 2. – С. 124–129.

2. Гусельцева М. Культурно-історичний підхід В.А. Роменця: ідея культури і ідеї в культурі / М. Гусельцева // Психологія і суспільство. – 2011. – № 2. – С. 92–105.

3. Ждан А. Становлення і розвиток психологічних знань у форматі історії культури / А. Ждан // Психологія і суспільство. – 2011. – № 2. – С. 39–51.

4. Кольцова В. Внесок В.А. Роменця в історію психології: синтез почуттів і раціо / В. Кольцова, Ю. Олейник // Психологія і суспільство. – 2011. – № 2. – С. 57–63.

5. Марюков О. Марксистська філософія і теорія вчинку В.А. Роменця: у пошуках основи розвитку людини у світі / О. Марюков // Психологія і суспільство. – 2011. – № 2. – С. 51–56.

6. М'ясоїд П.А. Величний поступ психологічної думки / П.А. М'ясоїд // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 2. – С. 5–16.

7. М'ясоїд П. “Паралелограм” Олексія Леонтьєва та основна проблема психології / П. М'ясоїд // Психологія і суспільство. – 2006. – № 1. – С. 53–95.

8. М'ясоїд П. Психологія розвитку як історична дисципліна (читаючи Володимира Роменця) / П. М'ясоїд // Психологія і суспільство. – 2006. – № 2. – С. 54–77.

9. М'ясоїд П. Сергій Рубінштейн: життя висхідною / П. М'ясоїд // Психологія і суспільство. – 2009. – № 2. – С. 7–36.

10. М'ясоїд П.А. С. Л. Рубінштейн і В.А. Роменець: теоретизування і теми творчого діалогу / П.А. М'ясоїд // Педагогіка і психологія. – 2009. – № 3. – С. 75–89.

11. М'ясоїд П. Метатеоретичний аналіз у психології / П. М'ясоїд // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4. – С. 54–82.

12. М'ясоїд П.А. Курс загальної психології: підручник: у 2 т. / П.А. М'ясоїд. – К.: Алерта, 2011, 2013. – 496 с.

13. М'ясоїд П. Володимир Роменець: від психології творчості до творчості у психології / П. М'ясоїд // Психологія і суспільство. – 2011. – № 2. – С. 64–92.

14. М'ясоїд П.А. Від історичної до канонічної психології / П.А. М'ясоїд // Педагогіка і психологія. – 2011. – № 1. – С. 5–16.

15. М'ясоїд П. Ідеї Володимира Роменця як канон самотворення / П. М'ясоїд // Психологія і суспільство. – 2011. – № 4. – С. 12–15.

15а. Психологія вчинку: Шляхи творчості В.А. Роменця: зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. – К.: Либідь, 2012. – 296 с.

16. Роменець В.А. Вчинок і проблема детермінізму у вітчизняній психології / В.А. Роменець // З історії філософської думки на Україні. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 104–118.

17. Роменець В.А. Психологія творчості: навч. посіб. / В.А. Роменець. – К.: Вища шк., 1971. – 247 с.

18. Роменець В.А. Історія психології: навч. посіб. / В.А. Роменець. – К.: Вища шк., 1978. – 439 с.

19. Роменець В.А. Історія психології Стародавнього світу і середніх віків: навч. посіб. / В.А. Роменець. – К.: Вища шк., 1983. – 415 с.

20. Роменець В.А. Історія психології епохи Відродження: навч. посіб. / В.А. Роменець. – К.: Вища шк., 1988. – 408 с.

21. Роменець В.А. Історія психології XVII століття: навч. посіб. / В.А. Роменець. – К.: Вища шк., 1990. – 365 с.

22. Роменець В.А. Історія психології епохи Просвітництва: навч. посіб. / В.А. Роменець. – К.: Вища шк., 1993. – 568 с.

23. Роменець В.А. Історія психології XIX – початку XX століття: навч. посіб. / В.А. Роменець. – К.: Вища шк., 1995. – 614 с.

24. Роменець В.А. Вчинок і світ людини / В.А. Роменець // Основи психології: підручник / за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – К.: Либідь, 1995. – С. 605–621.

25. Роменець В.А. Постання канонічної психології / В.А. Роменець // Основи психології: підручник / за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – К.: Либідь, 1995. – С. 605–621.

26. Роменець В.А. Історія психології XX століття: навч. посіб. / В.А. Роменець, І.П. Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 989 с.

27. Роменець В.А. Психологія творчості: навч. посіб. / В.А. Роменець. – 3-є вид. – К.: Либідь, 2004. – 288 с. (2-е вид. – 2001 р.)

28. Роменець В.А. Вчинок і постання канонічної

психології / В. А. Роменець // Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В. О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – С. 11–36.

29. *Роменець В.А.* Історія психології: Стародавній Світ. Середні віки. Відродження: навч. посіб. / В. А. Роменець. – К.: Либідь, 2005. – 916 с.

30. *Роменець В.А.* Історія психології: XVII століття. Епоха Просвітництва: навч. посіб. / В. А. Роменець. – К.: Либідь, 2006. – 1000 с.

31. *Роменець В.А.* Історія психології: XVII століття. Епоха Просвітництва: навч. посіб. / В. А. Роменець. – К.: Либідь, 2006. – 1000 с.

32. *Соколова О.* До визначення поняття “вчинок” і до розв'язання проблеми “внутрішнє – зовнішнє” у роботах В.А. Роменця та О.М. Леонтьєва / О. Соколова // Психологія і суспільство. – 2011. – № 2. – С. 130–143.

33. *Татенко В.О.* Вчинок як принцип побудови теорії та історії психології / В.О. Татенко, В.А. Роменець // Основи психології: підручник / за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – 6-е вид. – К.: Либідь, 2006. – С. 161–193. (1-е вид. – 1995 р.).

34. *Татенко В.О.* Поняття про психіку. Предмет психології як науки / В.О. Татенко // Основи психології: підручник / за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – 6-е вид. – К.: Либідь, 2006. – С. 9–45. (1-е вид. – 1995 р.).

35. *Татенко В.О.* Предмет і метод психологічної науки у суб'єктному вимірі / В.О. Татенко // “Ars vetus – Ars nova”: М.М. Бахтін. – К.: Гнозис, 1997. – С. 104–116.

36. *Татенко В.О.* Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В.О. Татенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В.О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – С. 316–358.

37. *Ткаченко О.М.* Поняття особистості в науково-категоріальному апараті психології / О.М. Ткаченко // Філософська думка. – 1976. – № 6. – С. 55–63.

38. *Анцыферова Л.И.* Принцип зв'язи психіки і діяльності і методологія психології / Л.И. Анцыферова // Методологічні та теоретичні проблеми психології / отв. ред. Е.В. Шорохова. – М.: Наука, 1968. – С. 57–117.

39. *Бреусенко А.А.* Развитие поступового принципа в “Истории психологии” В.А. Роменца / А.А. Бреусенко // “Ars vetus – Ars nova”: В.А. Роменець / відп. ред. І.П. Маноха. – К.: Гнозис, 2001. – С. 64–79.

40. *Будилова Е.А.* Категория исторического и логического в методологии истории психологии // Категории материалистической диалектики в психологии / Отв. ред. Л.И. Анцыферова. – М.: Наука, 1988. – С. 231–242.

41. *Выготский Л.С.* Исторический смысл психологического кризиса. Методологическое исследование / Л.С. Выготский // Выготский Л.С. Собр. соч.: в 6 т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 1. – С. 291–436.

42. *Выготский Л.С.* История развития высших психических функций / Л.С. Выготский // Выготский Л.С. Собр. соч.: в 6 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 3. – С. 5–328.

43. *Гусельцева М.С.* Методологические предпосылки развития культурно-исторической психологии. Автореф. дисс. ... канд. психол. н. / М.С. Гусельцева. – М., 2003. – 26 с.

44. *Гусельцева М.С.* Наследие В.А. Роменца в истории украинской психологии / М.С. Гусельцева // Вопросы психологии. – 2011. – № 6. – С. 94–107.

45. *Ждан А.Н.* История психологии: От античности до наших дней: учебник / А.Н. Ждан. – 7-е изд. – / А.Н. Ждан. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2007. – 576 с.

46. *Ждан А.Н.* Принцип анализа по единицам в историко-психологическом исследовании: концепция В.А. Роменца / А.Н. Ждан // V съезд Общероссийской общественной организации “Российское психологическое общество”. Материалы участников съезда. – М.: Российское психологическое общество, 2012. – Т. 1 – С. 17–18.

47. *Завершнева Е.Ю.* Принципы неопределенности и дополнительности в квантовой механике и психологии: проблема методологических заимствований / Е.Ю. Завершнева // Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. – 2001. – № 4. – С. 67–77; 2002. – № 1. – С. 75–80.

48. *Кольцова В.А.* Об изучении истории психологии в системе культуры / В.А. Кольцова, А.М. Медведев // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13, № 5. – С. 3–12.

49. *Кольцова В.А.* Проблемы методологии истории психологии в трудах М.Г. Ярошевского / В.А. Кольцова // Современная психология: Состояние и перспективы исследований. Ч. 4. Методологические проблемы историко-психологического исследования / отв. ред. А.Л. Журавлев, В.А. Кольцова. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2002. – С. 134–157.

50. *Корнилова Т.В.* Методологические основы психологии / Т.В. Корнилова, С.Д. Смирнов. – СПб.: Питер, 2006. – 320 с.

51. *Кун Т.* Структура научных революций: пер. с англ. / Т. Кун. – 2-е изд. – М.: Прогресс, 1975. – 288 с. (Перше вид. англ. – 1962 р.).

52. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев // Леонтьев А.Н. Избр. психол. произв.: в 2-х т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 2. – С. 94–231.

53. *Леонтьев А.Н.* Образ мира / А.Н. Леонтьев // Леонтьев А.Н. Избр. психол. произв.: в 2 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 2. – С. 251–261.

54. *Марцинковская Т.Д.* Поступок как залог научного бессмертия (памяти В.А. Роменца) / Т.Д. Марцинковская // “Ars vetus – Ars nova”: В.А. Роменець / За ред. І.П. Манохи. – К.: Гнозис, 2001. – С. 15–24.

55. *Марцинковская Т.Д.* История психологии: учебник / Т.Д. Марцинковская. – М.: “Академия”, 2008. – 544 с.

56. *Марцинковская Т.Д.* История психологии: учебник / Т.Д. Марцинковская, А.В. Юревич. – М.: Гардарики, 2008. – 413 с.

57. *Мясоед П.А.* Системно-деятельностный подход в психологии развития / П.А. Мясоед // Вопросы психологии. – 1999. – № 5. – С. 90–100.

58. *Мясоед П.А.* “Параллелограмм” А.Н. Леонтьева, “генетический закон” Л.С. Выготского и традиция научной школы / П.А. Мясоед // Вопросы психологии. – 2003. – № 2. – С. 105–117.

59. *Мясоед П.А.* Психология в аспекте типов научной рациональности / П.А. Мясоед // Вопросы психологии. – 2004. – № 6. – С. 3–17.

60. *Мясоед П.А.* О психологическом знании и поз-

наний, или что мы хотим от психологии? / П.А. Мясоед // Вопросы психологии. – 2006. – № 4. – С. 139–145.

61. Мясоед П.А. Значение и смысл “параллелограмма Леонтьева” / П.А. Мясоед // Психология перед вызовом будущего. Материалы научн. конф., приуроченной 40-летию факультета психологии МГУ, 23–24 ноября, 2006 г. / под ред. Ю.П. Зинченко. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2006. – С. 48–50.

62. Мясоед П.А. С.Л. Рубинштейн: идея живого человека в психологии / П.А. Мясоед // Вопросы психологии. – 2009. – № 4. – С. 108–118.

63. Мясоед П.А. С.Л. Рубинштейн и В.А. Роменец: деятельностный и культурологический подходы в психологии / П.А. Мясоед // Психология человека в современном мире. Материалы Всеросс. научн. юбилейн. конф., посв. 120-летию со дня рождения Сергея Леонидовича Рубинштейна: в 6 т. / отв. ред. А.Л. Журавлев, И.А. Джидарьян, В.А. Барабанчиков, В.В. Селиванов, Д.В. Ушаков. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2009. – Т. 2. Проблема сознания в трудах С. Л. Рубинштейна, Д.Н. Узнадзе, Л.С. Выготского. Проблема деятельности в отечественной психологии. Исследование мышления и познавательных процессов. Творчество, способности, одаренность. – С. 122–129.

64. Мясоед П.А. История, логика и психология “параллелограмма Леонтьева” / П.А. Мясоед // Вопросы психологии. – 2010. – № 6. – С. 113–124.

64а. Мясоед П.А. Творчество В.А. Роменца и российская психологическая мысль / П.А. Мясоед // Вопросы психологии. – 2013. – №1. – С. 106–116.

64б. Мясоед П.А. Творческое наследие В.А. Роменца в историко-психологическом знании / П.А. Мясоед // Психологический журнал. – 2013. – №3, Т. 34. – С. 62–70.

64в. Мясоед П.А. Онто- и культурогенез форм запоминания: репликация экспериментов А.Н. Леонтьева / П.А. Мясоед // Вопросы психологии. – 2013. – №3. – С. 106–116.

65. Петровский А.В. История и теория психологии: в 2 т. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов н/Дону: Феникс, 1996. – Т.1. – 416 с.

66. Роменец В.А. Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании / В. А. Роменец. – К.: Здоров'я, 1989. – 191 с.

67. Роменец В.А. Предмет и принципы историко-психологического исследования: Дис. в форме научного доклада на соискание степени доктора психол. наук / В.А. Роменец. – КГУ ім. Т. Шевченко: 19.00.01. – К., 1989. – 42 с.

68. Роменец В.А. Поступковая природа психического и предмет психологии / В.А. Роменец // Предмет и метод психологии: Антология / Под ред. Е.Б. Старовойтенко. – М.: Академический проект: Гаудеамус, 2005. – С. 379–396.

69. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: в 2-х т. / С.Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1989. – Т. 1. – 320 с. Т. 2 – 328 с. (1 вид. – 1942 р.).

70. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн // Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб.: Питер, 2003. – С. 43–280. (1-е вид. – 1957 р.).

71. Рубинштейн С.Л. Человек и мир / С.Л. Рубин-

штейн // Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб.: Питер, 2003. – С. 281–426. (1-е вид. – 1997 р.).

72. Рубинштейн С.Л. История создания книги “Человек и мир” / С.Л. Рубинштейн // Сергей Леонидович Рубинштейн: Очерки. Материалы. Воспоминания / отв. ред. Б.Ф. Ломов. – М.: Наука, 1989. – С. 413–423.

73. Саугстад П. История психологии. От истоков до наших дней: Имена. Идеи. Биографии. Направления. Школы: пер. с норвежск. / П. Саугстад. – Самара: Бахрам-М, 2008. – 544 с.

74. Слободчиков В.И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека. Развитие субъективной реальности в онтогенезе / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М.: Школьная пресса, 2000. – 416 с.

75. Соколова Е.Е. Идеи А.Н. Леонтьева и его школы о поступке как единице анализа личности в их значении для исторической психологии / Е.Е. Соколова // Традиции и перспективы деятельностного подхода в психологии (школа А.Н. Леонтьева). – М.: Смысл, 1999. – С. 80–117.

76. Смит Р. История психологии: пер. с англ. / Р. Смит. – М.: Академия, 2008. – 416 с.

77. Ярошевский М.Г. История психологии / М.Г. Ярошевский. – 3-е изд. перераб. – М.: Мысль, 1985. – 575 с. (1-е вид. – 1966 р.).

78. Ярошевский М.Г. Психология в XX столетии. Теоретические проблемы развития психологической науки / М.Г. Ярошевский. – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1974. – 447 с. (1-е вид. – 1971 р.)

79. Ярошевский М. Г. Специфика детерминации психических процессов / М.Г. Ярошевский // Вопросы философии. – 1972. – № 1. – С. 94–106.

80. Ярошевский М.Г. Оппонентный круг и научное открытие / М.Г. Ярошевский // Вопросы философии. – 1983. – № 10. – С. 49–62.

81. Ярошевский М.Г. Л.С. Выготский: в поисках новой психологии / М.Г. Ярошевский. – М.: Междунар. фонд истории науки, 1993. – 301 с.

82. Ярошевский М.Г. Без истории пуста методология / М.Г. Ярошевский // Вопросы психологии. – 1995. – № 4. – С. 141–146.

83. Boring E.D. A history of experimental psychology / E. D. Boring. – 2-nd ed. – New York: Appleton-Century, 1950. – 713 p. (1-е вид. – 1929 р.).

АНОТАЦІЯ

М'ясоїд Петро Андрійович.

Творчість Володимира Роменця і російська психологічна думка.

Досліджується зміст творчого діалогу В.А. Роменця із М.Г. Ярошевським і С.Л. Рубінштейном, визначається місце діалогу в становленні творчості В.А. Роменця, характеризується шлях, пройдений ним після діалогу, оцінюються спроби порівнянь теорії В.А. Роменця з теоріями С.Л. Рубінштейна та О.М. Леонтьєва, висвітлюються позиції метатеоретичного аналізу в психології. Творчий діалог розуміється як механізм психологічного пізнання в єдності його історичної,

логічної і власне психологічної сторін, як піддруктя принципу доповнюваності у цьому багатоскладовому процесі.

Ключові слова: історія всесвітньої психології, наукова школа, В.А. Роменець, М.Г. Ярошевський, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтєв, теорія вчинку, творчий діалог, метатеоретичний аналіз у психології.

АННОТАЦІЯ

Мясоед Пётр Андреевич.

Творчество Владимира Роменца и российская психологическая мысль.

Исследуется содержание творческого диалога В.А. Роменца с М.Г. Ярошевским и С.Л. Рубинштейном, определяется место диалога в становлении творчества В.А. Роменца, характеризуется путь, пройденный им после диалога, оцениваются попытки сравнения теории В.А. Роменца с теориями С.Л. Рубинштейна и А.Н. Леонтьева, освещаются позиции метатеоретического анализа в психологии. Творческий диалог понимается как механизм психологического познания в единстве его исторической, логической и собственно психологической сторон, как основание принципа дополнительности в этом многосоставляющем процессе.

Ключевые слова: история всемирной психологии, научная школа, В.А. Роменец, М.Г. Ярошевский, С.Л. Ру-

бинштейн, А.Н. Леонтєв, теорія поступка, творчий діалог, метатеоретичний аналіз в психології.

ANNOTATION

Myasoyid Petro.

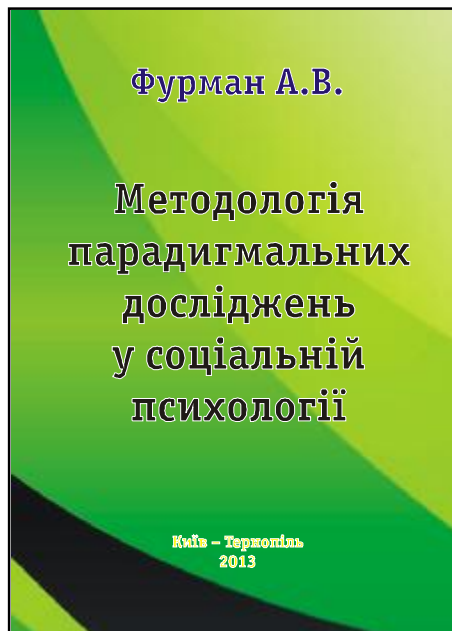
V. Romenets's Creative Work and Russian Psychological Thought.

In the article the content of creative dialogue of V. Romenets with M. Yaroshevskiy and S. Rubinshtein has been analyzed; the place of the dialogue in the development of the V. Romenets's work has been defined; the way, passed by him after the dialogue has been characterized; the attempts of comparing of V. Romenets's theories with S. Rubinshtein's and O. Leontiev's ones have been estimated; the positions of meta-theoretical analysis in psychology have been clarified. The creative dialogue is realized as a mechanism of psychological cognition in the integrity of its historical, logical and properly psychological sides, as a background of the principle of supplement in this multi-component process.

Key words: history of world psychology, scientific school, V. Romenets, M. Yaroshevsky, S. Rubinshtein, O. Leontyev, theory of action, creative dialogue, meta-theoretical analysis in psychology.

Надійшла до редакції 12.03.2012.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ



Фурман А.В.

Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології : [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. — К.: Інститут соціальної і політичної психології НАПН України; Тернопіль: Економічна думка, 2013. — 100 с.

У монографії різнобічно аргументована *евристичність багаторівневих парадигмальних досліджень* та обґрунтовані реалістичні класи і типи парадигм соціально-психологічного пізнання, які дають змогу повнопанорамного холистичного розуміння соціальної дійсності і людини в мережеві її зв'язків і стосунків з іншими людьми. Зокрема, відрефлексовані переваги та обмеження концепції парадигми у проекції на особливості вказаного пізнання, доведена доцільність парадигмальних досліджень і виявлені їх сутнісні ознаки у сфері сьогоденного соціально-психологічного дискурсу, аналітично окреслена генеза метапарадигм психологічного знання в контексті епістемологічної перспективи філософування, за чітко визначеним набором критеріальних ознак створена типологія дослідницьких методологій, що актуально та потенційно наявні у сучасній соціальній психології, здійснений методологічний аналіз класифікаційних і типологічних моделей різнорівневого уможливлення парадигмальних пошукувань у психології соціальних систем.

Для психологів і соціологів, філософів і методологів, науковців і педагогів, управлінців і молодих науковців.